छन्द-सोरठी

देवगोष्ठी स्तोत्रम्

लेखकः —

— श्री पण्डितो रामनाथः
वेदालङ्कारः

सुललितसुन्दरकृतिभिश्चित्तं हरति ममेयं पत्रिका।
अत्र मञ्जुलाः कला लसन्ति
सरसाः कविता नवाः स्फुरन्ति
नूतनमुद्रा नया भवन्ति
हरति च सज्जनचित्तं सुन्दरसूक्तिसरोजैः पत्रिका ॥

सज्जनचित्तं हरति सुलेखैः
काव्यालापैः मधुरकथाभिः
नव्यचिरंतनभव्यविचारैः—
जगति सदैवं तनुते सत्साहित्यकलापं पत्रिका ॥

रम्या सुन्दरभावविकासं
काव्यालोचन-हास्य-विलासम् ।

नूतन शुभ विज्ञान वितानं
कृत्वा विद्वन्मानसभवने जयति सेदयं पत्रिका ॥

अत्र सुरसिकानां वै प्रीतिः
पत्रे पत्रे चित्रा रीतिः
सत्साहित्यविकासो नीति
नूतनरसपरिवाहनिसारे रमति मनो मे पत्रिका ॥

मनसि सुरुचिरमानन्दविलासं
सुरभाषासत्कारविकासम् ।
कारं कारमियं जयतादिह
शिवशङ्करनिःसीमकृपालः 'कुले' सदेयं पत्रिका ॥

हरिता भरिता पल्लवितेयं
सरल कुसुमिता सु' युतेयम् ।
रसलोलुपकवितृप्तिकरी स्याद्
गुरुकुलकोविदकीर्तिपताका रम्या 'गोष्ठी' पत्रिका ॥

"श्री पं राम नाथ जी वेदालङ्कार"

अनन्त कविः

अथ अहं संस्कृतसाहित्यभाण्डागारे सुप्रसिद्धस्य रससिद्धान्तकवेः कीर्तिपताकायमानस्य चम्पूभारताख्यकाव्यस्य किमप्यनुशीलनं परिचयरूपं कर्तुमुद्यतः ।

गद्यकाव्यानीव चम्पूकाव्यान्यपि गीर्वाणगिरि अत्युत्तमगणनीयान्येव इति न सन्देहविषयः शेमुषीमताम्। तथाऽपि च काऽपि चम्पू प्रथमकोटिककाव्येषु स्थापनाऽर्हा नास्ति। अस्य कारणमेकं इदमपि सम्भवति यत् वाल्मीकिव्यासकालिदासप्रभृतिभिः कविपुङ्गवैः पद्यकाव्यानि नाटकान्येव वा स्वप्रतिभाप्रकर्षेण महिमानमारोपितानि। सरस्वतीपुत्रेण केवलं बाणभट्टेनैव च संस्कृतगद्यकविता अद्य समुल्लसितैव। एवमेव सम्प्रदायस्य कापि दण्डिकविनाऽलङ्कारसुभारती चम्पूमध्या रचना। तथापि मध्ययुगीनो पर्यायगतीयैः भोजराज त्रिविक्रम वेङ्कट अनन्त प्रभृतिभिः रेव कविभिः सभाविता चम्पूपद्धतिः। परं द्वितीयं कारणं येनैव न प्रकृष्ट कविभिश्चम्पूपरिपाटी नाङ्गीकृता - इदमस्ति यत् चम्पूमध्ये रचनायाः अन्तराऽन्तरा गद्यपद्य परिवर्तनेन श्रोतॄणां रसधाराप्रवाहः छिद्यते न सम्पोषितः भवति। परन्तु सर्वाणि एव सगुणानि यथा तानि चम्पूकाव्यानि च परस्तान् उल्लेख-

समासादि समासादितानि यथा प्रसाद
गुणस्य तत्र सर्वथा शब्दनिर्माणायमान
नैव भवति । अत कवित्वबलेन जगति
ख्यातिकामै कविजनै रत्यद्भुतमयत्नेना
ऽपि स्वशक्तिव्ययः कदापि न कार्या।
इयं रचना वस्तुतः पाण्डित्यप्रकर्ष
प्रकाशनायैव साध्वीयसीति मदीया
मति । अस्तु ।

पाय सर्वैरेव सत्कृतक
मिमि स्व परिश्रम प्रदानेनाद्भुतमुद्रिता
स्वीकृतेति सौभाग्यमेव तावदस्माकम् ।
अथ प्रस्तुतो ऽनन्तकविरपि तेष्वेवान्य
तम । अनेन हि माघादिवत् गद्यान्ते
प्रशस्तिवर्णनपरा प्रवर्णता ऽपि नासमर्ज
स्वसर्गे ऽपि परिचय स्थाने क्वचिदपि
विमृश्य निगूहितः । अनन्तारम्भा भवे
ऽपि केवल कवय सूयन्ते स सहस्य
ऐकात्म्य पाण्डित्य विषये किमपि निर्णेतु

मसमर्थ एवा ऽत्र जनः । न तावदनेन
स्व निर्मितस्य पद्यमन्तरस्य क्वापि
सूचना दत्ता न वा तैः सम्प्रभारत
स्वकृतित्वेन स्वीकृतम् । एव मन्ये
तद्भिन्न एव कश्चिदन्यः कवि स्या
त् । अस्य महोपाध्यायपदलो
राजशासनं तु निर्विवादमेव ।

साम्प्रतं प्रस्तुतो ऽयं
द्वितीय समुद्रेति यदसौ कवि कुल
कुल न धूनेति । अस्य प्रस्तुतस्य
विविधादमुष्य दातुमद्यावधि यत्नः
नाऽद्भुतवते तथाप्याशासे यच्छीघ्र
मेव कश्चित्सन्तोषजनको निर्णयो य
था कर्तु पारयिष्यते । वैषा ऽपि
बहिरङ्ग साक्षिणा ऽस्मिन् विषये न
किमपि प्रकाश्यते । अन्तरङ्ग साक्षि
विषये तु प्रस्तुतो ऽयं प्रबन्ध -
(१) तृतीय स्तवकस्य अन्तु

पञ्चाशत्स्वपि 'तोय' इति प्रसिद्धस्य नालिक यन्त्रस्य तादृशं जीवितमिव वर्णनं समुपलभ्यते यत्र सप्रीति लेशतोऽपि न सम्भवति अद्यत्वे यद्वत् समये युद्धादिषु 'तोप' शब्दस्य प्रयोगः सुपरिचित आसीत् । पद्यमेतद्यम् —

कल्पान्तघाति नलिकास्त्रगदीप्तिवर्त्म -
सम्पुञ्जितात्स्वपदि सञ्जाति नि सराद्गि ।
वक्त्रिमशीस गुलिका निकरैं कठोरैं -
र्धर्माभिमानिमवधीद् धनकाल तोय ॥
॥ ३।१४।

नितान्त रमणीयमिदं रूपकम् । एतादृशं च वर्णनं शुकनीतौ " नालक द्विविध प्रोक्त ह्रस्व दीर्घ प्रभेदतः " इत्यादि प्रकरण पठितेन तोय असाक्षात्कृत्य केवल कल्पना बलेन कर्तुं न शक्यते । मम सम्मतौ तु शुकनीता वपि निर्दिष्टे प्रकरणे कैनाप्य धुनेन प्रक्षिप्त स्यादित्यपि सम्भाति ।

इत्थं च भारते यवना ऽऽगमनान्तरमेव कविरयमुत्पन्न इति सुनिश्चितम् ।

(२) दृतिशास्त्रे चन्द्रकान्त गर्भे हदि प्रतिबन्धकत्वेन उपन्यासो नाति प्राचीन । मूलसूत्रेषु भाष्य ग्रन्थेषु च तदनुपलम्भात । द्वादशशतके समुत्पन्नस्य उदयनाचार्यस्य ग्रन्थे प्रथम प्रायश्चेत निबन्धो ऽस्य तोयाम गोचरी क्रियते । तदूर्ध्वं तु प्रचुरो ऽस्य प्रचारो जात । अनन्तरकविरेतेन मणि - प्रतिबन्धकताबादेन सम्यक् परिचित इति प्रतीयते - यथा —

अव्याहृतो माकृतिनावृत्तेन भगवस्य -
शीतद्युति गुरुनन्दनस्य ।
दन्तोऽपि पार्वतीनन्दनस्य शोक -
णिदाह प्रतिबन्धको ऽभूत ।
१२।२०।

एवेन ज्ञायते यदेतत्कृते काले
नाटोऽयं दृश्यकाव्ये उपस्थित:
आसीत्। एवं च चम्पूभारतस्य
निर्माणं काल: दशमशतकादनन्तरमेव
कश्चित् अस्ति।

(3) विराट नगरे कुरुसेनया-
ऽऽक्रमण कृतम्। तस्मिन् प्रसंगे कवि
वर्णयति —

भीमसेनभिमजाग्रामितो यो दक्षिणे-
झटिति मत्स्य पुरस्य।
उत्तरेऽप्युदभवत्तु पार्श्वे फल्गुनात्-
दून कौरव नाथः ॥ ॥
यद्यपि भीमसेनस्य सेनान्तं, तद्वि-
त च द्विविधमेव नाम प्रसिद्धम्।
अयमेव कविरेकेन लिखति —
अत्यन्तबाल्यां दृष्टतामिताभिरन्योन्य-
मधोक्तिभिराहूयस्तु।
सभीमसेनोऽजनि पाण्डुपुत्रैश्चोलि
नामाऽपि च पूर्णनामा ॥१।६३।

तथापि अस्मिन् पद्ये भीमे
वैधव्यमारोपयन् कविस्तन्नाम सेनान्तं
करोति। एतच्च नाऽऽकस्मिकं निर्मि-
मितम्. ना किन्तु कविरेतेन वंशीय
सेनाऽऽख्य वैधवंशेन सुपरिचित: प्रतीय-
ते। अस्य च वंशस्य कालानुशीलनेन
अनन्तकवि काल विषये ऽपि किंचित्
ज्ञातुं शक्यते। सेनवंशश्च दशमैका-
दशप्रभृतिषु शतकेषु बंगे आसीदिति।

(2) अत्यन्त प्राचीन काले
ऽपि एकस्मात्स्थानात् स्थानान्तरं प्रति
पत्राणि प्रेषयन्ते स्म। परमेतत्केवल नृप-
प्रभृतिरेव कैश्चिदति समर्थैः जनैः क्रियते-
स्म। साधारण जनतायाः पत्र प्रेषणेन
सह कोऽपि सम्बन्धो नासीत्। यवन
कालेतु अस्य व्यापक: प्रबन्धो जातः
तदा च साधारणा - अपि जनाः पत्रा-
णि प्रेषयन्ति स्म। चम्पू भारते ऽपि
पत्र प्रेषणस्य वर्णनं प्राप्यते —

युधिष्ठिरेण राजसूययज्ञः प्रार-
ब्धः । तत्र देवानुद्दिश्य उत्सृष्टस्य
द्रव्यस्य त्यागः, आहुतयः अग्नौ आहु-
ताः । अग्निश्च देवानां दूतः । स
च एकाकी एव तद् द्रव्यं स्वर्गं
नेतुम् असमर्थः सन् धूमद्वारा सर्वा-
न् देवान् सूचयति यत् सर्वे स्वय-
मेवागत्य स्वांशं गृह्णन्त्विति यथा-

तत्र यज्ञधूमजनितं दिविधूमं बहु
मन्यन्ते स्म विबुधास्तं गतिं पावकेन।
आवाहनं बुद्धिविनिर्णयेन येषां
दातुं न यत्र वलयं किल नीयमानम्।

किन्तु यथा हि अद्यत्वे अति-
सूक्ष्मं अतिमात्रिकं वा पत्रं कोण-
कृतेन लिख्यते तथैव तदा पत्र-
कोणं कृष्णमस्या रज्यते स्म अपि वा
~~रज्यते स्म~~ दह्यते स्म ।——

साध्वी लिखा विरूपे सारिणी कृताग्रा
कान्तार सीमि नव केतक वर्हि रेखा।
दग्धाऽन्तले स्मरसिता स्मितालनेन
सम्मिता पथिक मदीषु पत्निकेन ॥

(४) वस्तुतः मुद्रिति
करणाय राजशासनानां प्रामाणिक-
त्वाय च मुद्रायाः व्यवहारः पुराप्रवृत्तः
सीत् । एतच्च कौटिल्यार्थशास्त्रेण,
मुद्राराक्षसेन अन्यैश्च ग्रन्थैः प्रतीय-
ते । परं तु सा मुद्रा अङ्गुलीयेन
मस्यादिना न दीयते स्म । मध्य-
काले अर्वाचीनकाले च जतुमुद्रा-
या प्रचयो जातो यश्चाऽद्यत्वे
विलोक्यते । नम्रभारतेऽपि मुद्रेयं
दृश्यते —

कुरुकेलिवनेषु मल्लिकाकुसुमेषु -
भ्रमरावलिविनी ।
मृदुना मधुगन्धगुणस्य जतुनाऽऽगे-
गिहितेन मुद्रिका ॥ ३।८२ ॥

. . . .

मल्लिकाकुसुमानां मधु गन्धश्च केनाऽपि नापह्रियते इति देवो लेखा मुख 'भ्रमरस्पर्शा मुद्रा निक्रान्त गीत न । अतएव कल्पनया कवेर्वाची-नतम् स्फुरणम् ।

(५) भारतीय लिपेरपि । विकास प्राय: २ अजनि । लेखन काले यदि किञ्चित् अशुद्ध 'पद वा पदांश शैघ्र्येण वा भ्रष्टं भवति तर्हि अत्र X एतादृशं चिह्न कृत्वा तत्पुनर्लिख्यते । एतच्च चिह्न : हंसपाद इत्युच्यते । अति प्राचीन साहित्येऽस्य प्रयोगो न लभ्यते । चम्पूभारते त्वस्य दर्शनात् प्रयोगस्य अ-र्वाचीनता परिज्ञायिता भवति — कीचक सैरन्ध्रीरूपधारिणी द्रौपदी चाटुकर्मैस्तुनयति कथयति च यत् — हे कान्ते । तव वदन कमलमेव । तस्य च निर्माणे अन्येषां कमलानां मध्ये सरस्येव समुचितमासीत् । परन्तु सरोरुह निर्माण समये वृद्धत्वात् विस्मरण-शीलो वेधा प्रमादं चकार । पुनश्च सञ्जातस्मृति तव वदनं निर्ममे । सर-सि च सकलाहृतास्य शून्यस्य स्थ-ना पादेन हंसपाद चिह्न चकार लिखति —

कान्ते तवाननमिद कमलावलीषु
सृष्टं 'पुरा सरसि विस्मृतमेव धात्रा
पश्चाद्विनिर्मितवता तदुपान्त भागे
संदृश्यते निहित खलु हंस पाद

एतादृशी एव कल्पनैका नैषधीय चरिते श्री हर्षेणाऽपि कृता श्रीमता मनोजन्मिदं समुपलभ्य-ते तदोजस स्तद्यशस स्थिताविमौ

वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा
तनोति भानो परिवेश कैतवात्
तदाविधि कुण्डलना विधोरपि ॥

नलस्य महासिस्थिते नन्दस्य पतये स्थिते च सुरस्य आवश्यकतैव नास्ति। निमित्तौ भेदो। एव निमित्तस्य स्वम न नियामनीया - नियक्तोऽपि समर्थं स्वम हेतुमत्तापदम्। इत्युक्तानुसारम्। अत तयोः मध्या सिद्धीकरणाय विध्यता सामर्थ्ये २ परिवेष्टा व्याजेन कुण्डलमाहि। पुरा सवृत्तिस्थितमक्षरं (न क्षर इति कृत्वला तुलस्यदम अमर्त्यं) अशुद्धमपि सद न छिद्यते स्म तस्याऽनावश्यकताया तनाय बलात् कुण्डला क्रियते स्म। इमा कथा आश्रित्य उपेक्षा दृष्टेन कविना कीदृशं कौशलमुन्नीलितम्।

कालनिर्णय विषये एकैव युक्ति रवशिष्टा।

अस्य टीकाकारो रामचन्द्रस्य कश्चित्। अयं च रामचन्द्र रामायणस्य टीकाकारात् रामचन्द्रात् भि

इत्यवधेयम्। अनेन टीकाकारेण स्वकृत टीकायां अलङ्काराणां लक्षणानि काव्यप्रकाशात् साहित्यदर्पणाद्वा उद्धृतानि। एतेन ज्ञायते यदस्य टीकाकारस्य समयेऽपि काव्यप्रकाशस्य प्रचुर प्रचारो नासीत् दर्पणस्य तु सताऽपि नासीत्। दर्पणकालस्तु ख्रीस्तस्य चतुर्दश शतक निश्चितमास्ते। एष चायं कवि चतुर्दश शतकात्प्राचीन द्वादश शतकार्वाचीन आसीत्।

अस्य च ग्रन्थे सर्वत्रैव अलङ्कारस्य प्राधान्यं नरीनर्ति।

श्लेष प्रायमुदीच्येषु प्रतीच्येष्वर्थमात्रकम्।

उत्प्रेक्षा दाक्षिण्यात्येषु गौडेष्वक्षर- वैषम्यस्य परिहारेण, प्रतिपत्तिबन्ध
उत्कर ॥ इति मात्र क्वचनतु कलाकादेतापि पङ्क्तौ ऽयमेव
सारं कवेरस्य॰ त्रिमार्गो गौड दत्तहस्तावलम्बो भवति ।
देशं प्रतीयते ।

विचारविहारः

एकादशीयस्य वाणिनो
भीष्मदेवस्य।

हो। वैचित्र्यं वै भुवि विलत नेविद्यते। एष योद्धा निर्भीक कथ्यते? यो यशोनाशभयेन रणाङ्गण एव करवालचालनाभ्यासरतो विपक्षयोधैः घातितो धरणीतलमालिलिङ्ग। एष च भीरुपदभाक्। यो युद्धभूमित पलायित करवालादपि कठोरतराणां कठोरहृदयैरविरतं क्षिप्यमानानामपकीर्तिकारकाणां कलुषितवाक्यशराणां भियमपहाय जगति विचरति। प्रथमो यशोनाशभीरुरपि भीरुर्न कथ्यते। द्वितीयो यशोनाशभीतिं परित्यज्यापवादभयमपि नानुशोचति तथापि कथं भीरुपदभाक्।

गुरुकुलात्प्रत्यावृत्तं निज बालकमवलोक्य हर्षितहर्षिता माता कथयति- 'अहो! अस्ति चतुर्दशवर्षाणि समवाप्य मे बाल। त्वमभिवर्धित शरीरेण सुकुमाराण्यासीदङ्गानि बाल्ये। अधुना दृढं हि गात्रं दृश्यते। विद्यालयं प्रविष्ट आसीदष्टमनुभवन्वर्षम्। अथ खलु सफलतां लेभे मे

. . . .

लोचनयुगलं बालावलोकनेन।

एतर्हि जहास निर्दयमट्टहासं करालः कालः। विचचार च स—अतितरमन्तिकमागच्छसि भो! बाल! मद्ग्रासतामाप्तुम्।

नैतद्धास्यमाकर्णि वृद्धकर्णेन नैतदबोधि बालबुद्धिना। परं नात्र संशीति निर्दयेन कालेनेहिते।

❀ ❀ ❀

भ्रान्तिदेवि! नमस्तुभ्यम्।
प्राक्षेपि त्वया भुवि भ्रमजालम्।
मोहयसि महात्मनामपि मनांसि।
भ्रामयसि भुवनत्रितयम्। चालयसि चराचरनिचयम्।

एष युवा तैलमर्दनचमत्कृतकचः कालपक्षधरः ईषन्नम्रीकृतवक्षस्थलो हास्याविर्भावितरदनावलिं स्वकीयं लावण्यं दर्शयितुकाम कोऽप्यविधं चेष्टते। आत्मानं सुन्दरं दर्शनीयञ्च मन्यमानो गर्वमुद्वहति। विस्मृतं खल्वेतेन स्वशरीरस्य मृत्तिकात्मकत्वम्।

प्रतिदिवसमवसानमासादयतां पुरुषाणां सहस्रं पश्यन्नपि धिक्! अधिकाधिकं जीवनाय नरैरिष्यते प्रार्थ्यते च।

को जानीते प्रभुप्राप्तिः सम्भवा न वा। सम्भवा भवेच्चेत् तदा परमात्मनो माहात्म्यं स्वल्पमेव। अगम्यत्वं हि तस्य सर्वतो महद्वैशिष्ट्यम्। एवं

देव-गोष्ठी

. . . .

सत्यपि महात्मापदवाच्यैस्तत्कृते यत्यते।

परमात्मना प्रदत्तबुद्धिरपि पुरुष ईश्वरं विहाय ऐश्वर्य प्रति साध्यं विहाय साधनं प्रति धावति। तस्य महता महोद्यमेनाणीयानात्मा स्थूल साधनेष्वेव सुखमनुभवति।

शान्तिदेवि! नमस्तुभ्यं सर्वत्र विस्मृतासि।

शास्त्राण्यनुशासति भया तपति सूर्य। भयाद्वहति वायु। भयात्सर्वं प्रतिष्ठितम्।

भयेनैव प्राणिनां प्राणत्राण। जीवनदानभीतिरेव तान्पालयति। विगतभी दु साहसं कुर्वाणो मरणमवाप्नोति।

परस्परं भयाभावे सति महती दशा सञ्जायते। इच्छासम्प्राप्तिकालमेव मानवो मानवं, समाज समाजं देशो देशमाक्रमेत्। एवं च सर्वनाशसमुत्पत्ति।

ईशभयादेव विश्वं वर्तते। दु खभयाद् ध्रियते धर्म, क्रियते कर्म, शिक्ष्यते शिक्षा। अपकीर्तिभयाद् सामुदाचारो दृश्यते, परस्मै प्रियं सम्पाद्यते, सर्वै सह स्नेहेन सम्मिल्यते।

स्वनाशभिया परेषां नाश सृज्यते, परेषां द्रव्यमपह्रियते। सर्वत्र भयादेव शुभाशुभं वर्तते।

भीति-च पुन मानसिका

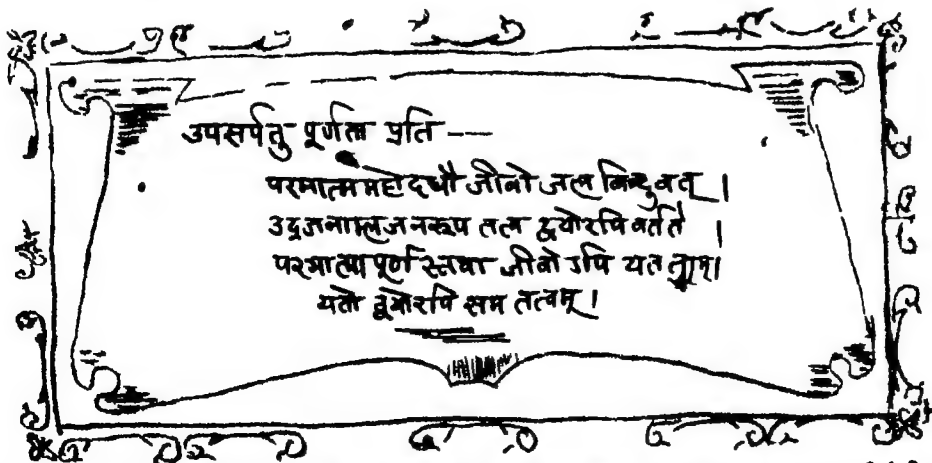
भ्रान्ति । कल्पनालोकमधिवसद्भि-
रस्माभिरनागत विपदागत विपदेवाव-
धार्यते कार्याय च संनह्यते। प्रत्यक्ष-
तया भयं नानुभूयते ।

भ्रान्ति देवि। नमस्तुभ्यं
भ्रामयसि भुवनत्रितयम् । चालयसि
चराचर निचयम् ।

तनोतु शुभ्रसम्पदां पुनातु दुष्टभावनां
करोतु सिद्धकामनां क्षिणोतु शत्रुधारणाम् ।
हृणातु पापकारणां सुनोतु वाक्यशोभनां
उत्सरत्वदु खहारणा शुभा सदा विचारणा ॥

कवि कुल रत्न

गीतायां कर्मयोगः

केनचित् कविना कथितम् —

'नानाप्रविभ्रमसदं वसुधाधिपाना-
मापातमात्रमधुरं विषमापवर्गम् ।
प्राणान् स्पृशन्ति [illegible] नराणां
धर्मं स्मरन्ति परमं परलोकभाजे ॥'

तथा च —

'प्रादुर्भवन्ति मनसैव पुनस्तथा
सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम् ।
धर्मो हि तेषामधिको विशेषो
धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥'

तासामेतासाम् उक्तिनां
सन्तानवितानसन्धानतो [illegible]
[illegible]
[illegible] प्रचुर पाप-
पुण्यपुञ्जपरः [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]
पारावारे [illegible] सागरकूले [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] च ।

तथा हि [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
महर्षिभिः श्रुतौ स्मृतौ पुराणे-

[illegible]

गीतायाः माहात्म्यम्

[illegible]

हृद्ध-गोष्ठी

[illegible]

यद् शरामनके एव पारतन्त्र्य समाप्तिमानीतम् । यतोऽस्या एव भारत बलिदानेन आन्दोलनेन लोकमान्येन भारतजननीललाटपट्टकेन कालापानीतिलकेन भगवा- कारागारे कारागारमुक्तिर्वा 'भउ-वत्' कोलेन समाप्तिमानीतमस्माभिरनुश्रूयते स्वजीवनस्य सर्वश्रेष्ठतमो भागो व्यतिगमितः । स्वनामधन्यस्य महात्मनो गांधिमहोदयस्य जीवनमपि सार्थमित्वमेषा गीतैव कृतार्थं लक्ष्यते । एडवर्ड कार्पेण्टर (Edward Carpenter) महोदयस्य जीवनं नाम तदैवोक्तमनाविशुरवेन बभूवे यदा साधं विच्छिन्नता तेन 'गीतावाक्यमेव माधिगतम् ।

कृष्णस्यैषा गीता सुदूरलोकनिकटवद्धानां कारागारनिपातिनां बन्दीनामेकमात्रमवलम्बनं बभूव । कृष्णस्यैषैव गीता जीतसकलेन्द्रियाणां वीतरागाणां योगिनां सन्न्यस्तसर्वकर्मणां तपस्यासीनानां सन्न्यासिनां 'विरतसकलबाह्यापधूतीनां कृपणानां महात्मनामभ्रमपुलात् उत कन्दरात् मुख्यकन्दरात् वा, कुतपदीरूपात् लघुकुटीरकात् वा, विलासपरकसुधारभाण्डारात् सम्पन्नभद्रजनभाण्डारात् वा नितरा मनारतं सन्नीयते । तथा च-

सर्वोपनिषदो गावो
दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता
दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

तत्सर्वोपनिषत्सारभूतानामस्याः स्वयं श्रीकृष्णमुखविनिःसृतानां

देव-गोष्ठी

श्रीमद्भगवद्गीताया म [illegible]
प्रत्येक मतवादि स्व स्व मेव
मत व्याख्यातवन्तः ।

ज्ञानयोग

[illegible] ||

[illegible] ||

[illegible] ||

[illegible] ||

[illegible] ||

[illegible] ||

[illegible] ||

[illegible] ||

[illegible] ||

[illegible] ||

समदुःख सुख स्वस्थ
समलोष्टश्म काञ्चन ।
तुल्य प्रियाप्रियो धीर
तुल्यनिन्दा [illegible]
मानापमानयोस्तुल्य [illegible]
तुल्यो मित्रा [illegible] ।
सर्वारम्भ [illegible]
गुणा [illegible]
स [illegible]
स [illegible] ।
नवद्वार [illegible]
नैव कुर्वन् [illegible]
इत्यादि श्लोकै [illegible]
मुनेरस्य स्वात [illegible]
ज्ञाना [illegible] प्रतिपादन
[illegible]
ज्ञानयोग ।

भक्तियोग ।

7

इतर मार्गवाद
कथयन्ति —
ब्राह्मणो [illegible]
[illegible] ।
सायुज्य [illegible]
[illegible] ।
[illegible] पार्थ [illegible]
[illegible] ।
[illegible] वैश्यास्तथा शूद्रा
स्तेऽपि [illegible]
यत्करोषि यदश्नासि
यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय
तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
सर्वगुह्यतमं भूय
शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति
ततो वक्ष्यामि ते हितम्
मन्मना भव मद्भक्तो

देव-गोष्ठी

मद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि सत्यं ते
प्रतिजाने प्रियोऽसि मे॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य
मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो
मोक्षयिष्यामि मा शुचः॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो
मद्भक्तः सङ्गवर्जितः।
निर्वैरः सर्वभूतेषु
यः स मामेति पाण्डव॥

मय्यावेश्य मनो ये मां
नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेता-
स्ते मे युक्ततमा मताः॥

पत्रं पुष्पं फलं तोयं
यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृत-
मश्नामि प्रयतात्मनः॥

कौन्तेय प्रतिजानीहि
न मे भक्तः प्रणश्यति॥
यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥

इत्येवं नानाप्रकारैस्तथा विविध-वाक्यखण्डैरेव प्रतीयते यद् गीतायां भगवता उपासनायाश्चैव प्राधान्यम्।

राजयोग

ज्ञानकर्मोपासनात्मकस्य मार्गत्रितयस्य मध्येऽस्माभिर्-धुना यावत् पूर्वपक्षरूपेण गीतायां ज्ञानकर्मोपासना वा प्राधान्येन प्रतिपादिते इति विशदीकृतम्। अन-न्तरं सङ्क्षेपतः तेषामन्यदपि केषा-ञ्चित मतमपि नयद्वयोर्ये गीताग्रन्थे प्रतिपादितमतो विशद-रूपेणैव मन्यते। तेऽपि स्वा-भिमतमतयोजनार्थं गीतायां श्लो-कानि दर्शयन्ति। यथा—

योगी युञ्जीत सतत-
मात्मान रहसि स्थित ।
एकाकी यतचित्तात्मा
निराशीरपरिग्रह ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य
स्थिरमासनमात्मन ।
नात्युच्छ्रित नातिनीच
चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥
तत्रैकाग्र मन कृत्वा
यतचित्तेन्द्रियक्रिय ।
उपविश्यासने युञ्ज्या-
द्योगमात्मविशुद्धये ॥
सम कायशिरोग्रीव
धारयन्नचल स्थिर ।
मन संयम्य मच्चित्तो
युक्त आसीत मत्पर ॥
यथा दीपो निवातस्थो
नेङ्गते सोपमा स्मृता
योगिनो यतचित्तस्य
युञ्जतो योगमात्मन ॥
यतो यतो निश्चरति
मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैत-
दात्मन्येव वशं नयेत् ॥
प्रशान्तमनस ह्येन
योगिन सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजस
ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥
सन्तुष्ट सतत योगी
यतात्मा दृढनिश्चय ।
मय्यर्पितमनोबुद्धि-
र्यो मद्भक्त स मे प्रिय ॥
यस्मान्नोद्विजते लोको
लोकान्नोद्विजते च य ।
हर्षामर्षभयोद्वेगै-
र्मुक्तो य स च मे प्रिय ॥
तुल्यनिन्दास्तुति
युक्त चेष्टस्य कर्मसु ।

देव-गोष्ठी

[illegible]

[illegible]

X X X

[illegible]

स्वस्वमतानुसारं च कतिपय [illegible]

श्लोकान् श्लोकखण्डान् वा [illegible]

[illegible]

उपक्रमोपसंहारौ

अभ्यासोऽपूर्वताफलम्।

अर्थवादोपपत्ती च

लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥

[illegible]

एव तस्य अध्याय गीता ज्ञान
भवति यथा अस्तानन्दलौकै च
आश्रयते —

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान्
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान्॥

भगवान् श्रीकृष्णोऽर्जुनं युद्ध
विशाय कुरुर्वत्नेन समादिशति।
न केवलं गाढ्यात्मस्मरणमात्रं यौन
कृत्येन च कथयति —
'तस्माद्युध्यस्व भारत।'
'तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय
युद्धाय कृतनिश्चयः।
'योगस्थः कुरु कर्माणि।'
योगः कर्मसु कौशलम्।'
इत्येवं सर्वस्यापि गीताया
सर्वत्र एवंविध एवोपदेशः स
मुपलभ्यते यदि सात्त्विक एव
एवं पद्धतौ युद्धसज्जो भवेत्।
ज्ञानयोग ध्यानयोग २ त्याग
भक्तियोगादीनां सर्वेषां योगानां
मुपदेश एतदर्थमेव यत्पार्थ
स्वधात्मधर्म पालयतु। ~~अतः~~ गीताया
केवल नहि अहदेशस्य धार्थ
कृष्णात् श्रुत्वा ऽर्जुनो अवदत्—
नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा
त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः
करिष्ये वचनं तव॥
सत्य किंत मत 'प्रतिष्ठ-
लीर्हूत एव बालरूपे कित्वस्य

देव-गोष्ठी

গম্ভীরোহয়। ইত্যনুসারমস্য গী-
তাপারাবারস্যাপি গম্ভীরো ন
হয় ভাবন্তি সর্বা নিস্পৃহ-
সমালোচকা যৈরস্য গম্ভীরেষু
হস্তিতন অধ্যাপি।

তথাপ্যস্তু গীতাপ্রতিপা-
দিতো যো হি ধর্মো বর্ততে স ফ-
লত্যাগপূর্বক কর্মযোগ এব।
তথা হ্য —

কর্মণ্যেবাধিকারস্তে
মা ফলেষু কদাচন।
মা কর্মফলহেতুর্ভূ-
র্মা তে সঙ্গোঽস্ত্বকর্মণি॥

সর্বকর্মফলত্যাগং
ততঃ কুরু যতাত্মবান্॥

কাম্যানাং কর্মণাং ন্যাসং
সন্ন্যাসং কবয়ো বিদুঃ।
সর্বকর্মফলত্যাগং
প্রাহুস্ত্যাগং বিচক্ষণাঃ॥

তথা চ বেদেঽপি —

'কুর্বন্নেবেহ কর্মাণি
জিজীবিষেচ্ছতং সমাঃ।
এবং ত্বয়ি নান্যথেতোঽস্তি
ন কর্ম লিপ্যতে নরে॥'

ত্রিবিধং কিল কর্ম ভবতি —
I কর্ম II বিকর্ম III অকর্ম
চ। কর্মেতি পূর্বমীমাংসায়া কর্ম
নামতে যজ্ঞযাগাদ্যা প্রবর্তিতম্
যদ্বেদানুমোদিতং কর্ম।

ন হি কশ্চিৎ ক্ষণমপি
জাতু তিষ্ঠত্যকর্মকৃৎ।

ইতি কর্ম তু যদ্যপি সর্বৈঃ করণীয়
মেব ভবতি তথাপি যৎ কর্মণি
তস্য ফলমপি প্রাপ্তব্যমস্ত্যতঃ
কর্মণঃ ভোগাদিনা তু ভোগমপি
অবশ্যমেব অশ্নীতম্। তদৈব তু জন্ম-
বন্ধনাৎ মুক্তিঃ কেন প্রকারেণ বা
নিষ্কাম কর্ম কুর্বন্তি, কর্ম কুর্বন্

फलं नाभिसन्धत्ते । यस्त्वयोगी
पुण्यापुण्ययोः ... तत्सर्वं ब्रह्मणि
समर्प्य लोकसंग्रहार्थं ...
... पापेन पद्मपत्र-
मिवाम्भसा न लिप्यते ।

अतएव कर्मयोग प्रतिपाद-
नाय ... श्लोकान् ...
... —

अनाश्रितः कर्मफलं
कार्यं कर्म करोति यः ।
स सन्यासी च योगी च
न निरग्निर्न चाक्रियः ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म
नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव
स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

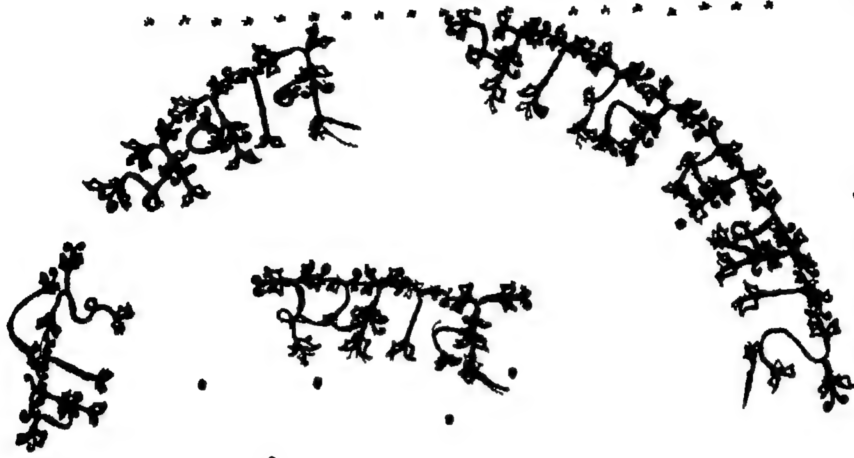
योगस्थः कुरु कर्माणि
सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा
समत्वं योग उच्यते ॥

नियतं कुरु कर्म त्वं
कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते
न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र
लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय
मुक्तसङ्गः समाचर ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म
पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं
पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥

जन्म कर्म च मे दिव्य-
मेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सदृशं चेष्टते स्वस्याः
प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥

अहो। कियान् मधुर एष शब्द।
महिमा खलु कियानस्य वाक्यसंदर्भस्य।
अहो सौष्ठवमस्य सूक्तस्य। कियद्भाव-
भङ्गीलमस्य। को नु खलु वाचमिमा
मद्भुतपूर्वामनुवदति पुनः पुनः। यदुदी-
चि शशिसुधाशिवाट्टहाससितहिम
गिरिमुकुटमरीचिमण्डितभालं मध्ये
बकुलाहिनदक्षीरखण्डं वनशोभिविन्ध्य
विधुतनर्मदामेखलकं कलकलनिना-
दमन्मधुशीतसलिलसम्पन्नसुर
सरित्कूलो पवित्रं धम्मिल्लसंदानि
तमुल्लपुरदामं सरस्वतीकलिन्दत
नयास्तनापपवारकं गृहीतवासजनो
चितवृत्तिकन्याकुमारिकं सततदाक्षि
ण पारावारपटरजःप्रक्षालकं विभ्रम-
भालविलासिजननन्दनवनकमति
गौरवापहसितसुरलोकं सुरासुर
मनुजजनवन्द्यं भारतं तस्य यदि
भवान् सम्राट् स्यात्। अलमलम
तिवाक्यप्रपञ्चेन निशम्यैव पुन
रिलतनुः पारयामि न मातुमेता
वदात्मनि। न पुनर्जने स्यात् का द
शा चेत् स्याम् भारतसम्राडिति।
को नाम धन्यो मदन्यो भविष्यति।

आपूर्वपारावारापरार्णवविस्तारमहिमा-
चलाद्दक्षिणोदधिमर्यादां शासित-
रि मयि सति शासति महीं मद्य-
मांसाशनप्रवृत्तिमापन्नानां प्रत्यहम-
नेडमूकाविद्यान्धेषु वधिकानामति-
शमीशरचनाजालामायलिलनाहरग
लालसाविकृतमानसां दुष्कृतिनाम-
नाचारास्पदानां कदर्थितकुकृत्यक-
र्दमायवर्तकासाराणां सदाचार-
विमुखानां लशुनकुक्कुटाण्डपल-
लाण्डमेध्योत्कृष्टाहारवेदिनां प्रति-
पलमनिमित्तमितरसाधुजनान्हन्तु-
मुद्यतानां अल्लाहु अकबरेति भा-
षिणां जगति निखिलदुर्व्यवहारदी-
क्षाणां निजेतरमतानुयायिनः तुच्छ-
तृणप्रायान् मन्यतां मतिहीनविधा-
विद्वेषिणां मपावनयवनानां बर्बरा-
णामरबान् सिकताभिस्तलस्त्य-
नरासुरशाखिविगलितपापपराग-
धूलिभिरिव सिकतिलान् प्रविरल-
तनुतुङ्गखर्जूरिमात्रवृक्षकान् दूरं दूरं
दुर्लभपर्णसंकरकटुतिक्तकषायभार-
जलान्, चतुस्थूणावलम्बमस्तैरिव
कठरकभुक्क्रमेलकैः व्यापृतान् नर-
कानिव दुःखशतसंकुलान् प्रतिपेद-
दां कर्म[illegible] प्रथममितो यदि न मन्य-
न्ते मातरमिव भारतं स्वकीयां न
मुञ्चन्ति निखिलदुष्कृतकर्मजालं न
त्यजन्ति चेत् बालदुराग्रहग्राहिलत्वं
नोरीकुर्वते चेत् ससदाचारमनस्थिति
यदि न सेवन्ते साधुजनानुसृतसर-
णीं न परित्यजन्ति पावनश्चेत्यपा-
नं नाङ्गीकुर्वन्ति निजजनमिव चोदि-
तरराक्षान्तराङ्गालरागिणं यदि न
निस्सरन्ति दीनासहायपशुहननं न
विदधाति चेदन्यावलाजनेषु भगि-
नीभावमिति । एव एवाध्यवसायान्
न मोहमन्ति यदि भारतीयव्यवस्थितिम्
मत्सत्यं तेषामपि निर्वासनं भवत-

देव-गोष्ठी

भारतीयमतिमिव मलिनात्मनश्चेन्न प्र
तिपादयन्ति। किं बहुना एवैन सरणि-
निःशेषार्यावर्तवास्तव्यानां यदि न
ते भंक्त्वा ज्ञातिपङ्क्तिबन्धं स्नेहसद्-
भावसहृदयत्वमुद्भावयन्ति। इतरथा
नेह तेषामवस्थाने संप्रीतिरिति। न
चिचेष्टते चेतस्तान् निर्वासयितुम्।
ससुखमास्यताम्। निःशङ्कं मम शा
सनशय्यामधिशय्य वर्षसहस्रं स्वा
पसुखमुपेयसुः। उद्घुष्यतां शासनमि
दमार्यावर्ते - एष खलु न पिशाचा
वर्त इति समाज्ञापयति सम्राट्। ए
तदेव मनसि समाधाय ~~[illegible]~~
विदधात्वखिलकार्यकलापम्। न क
श्चिद्ग्लानिरिति।

इत्थमुज्झितसर्वदुर्व्यवहृति गृही
त शुद्धसंकल्पशान्तमानसेषु साधुजन
मार्गानुगमनविस्मृतविपथगमनेषु
त्यक्तमिथ्यावादवराकवञ्चनवणिक्सा-
धुवृत्तिषु - विगलितास्पृश्यनिरसशुभ
कर्मपारुष्येषु, व्यपगतमात्सर्यैष्यविग्रह-
दहनेषु, शमितकोपानलार्चिषु, निर्मूल-
वैररक्षेषु, सकलसत्कर्मसाग्रहग्रहण-
ग्रहिलेषु सत्सु भारतेषु मम राज्ये दु-
र्व्यवस्थितिनिर्मितनगराणामपरमिदं कि-
ञ्चिद्वर्णनं विधेयम्।

सत्सु भूमिसात्पतनेषु, नगरनि
र्माणनिष्णातैः शिल्पिभिः प्रत्यग्रपद्धति-
पुरःसरमनवलोकितपूर्वमतर्कितजन-
रचनमचिन्तितस्वप्नसंस्कारं नयन
पथगमनमात्रविलोभनीयं निजानुपम-
विचित्राच्छदरपरिभासिततालकमभि
लषितसततवासवासवमात्माङ्कितनि-
जनामाङ्कितोपलसन्निधिभित्तिकुबेरं
प्रविरलसदनं पवनप्रवेशं भव्यभवनं
नगरं निर्मास्यते। न तत्कोशमधिकं
भविष्यति। तस्योपान्ते च निपुणतरैर्मा-
लिभिर्द्रुमलाकारैरनेकजातीयविटप
विटपितं विविधकुसुमकुसुमितमनेकशः
फलफलितं कूजत्कोकिलरसालकुलं

शुभ्रपुण्डरीकविकचकोकनदनीलो-
त्पलपुण्डरीकस्वादुशीतसलिलजला-
शयं बहुकतुरश्मिलमनूननन्दनवनं
नृत्यन्मयूरं रमणीयमुद्यानमेकं वि-
राजते। स्वैरं स्वैरं फलं यस्यास्वा-
द्यते नगरनिवासिभिरस्खलितविधिना।
तदनन्तरं गव्यूतिमितागोचरभूमि-
र्यस्यां पीनोध्नयः गावश्चरिष्य-
न्ति कामधेनुतुल्या अपवारितं
जनाः यासां पयः पीत्वा पीवर-
तनवः सम्पत्स्यन्ते।

ततश्चात्युन्नतानेकानोकहं
विविधनिबिडलतासन्नद्धशाखि-
संकुलं बहुनृशंसश्वापददर्पदं गर्ज-
च्चरद्गजघटाकुलितं नीरन्ध्रतरु-
तातिदुर्दिनं निबिडमेकं काननं
भविष्यति। तस्मिंश्च तपोवनमे-
कमननुभूतपूर्वमतिशयपूतं यज्ञ-
धूमधूमिलगगनं क्रतुगन्धपूरित-
ककुभचक्रवालं परमवाप्स्यति।

यदवलोकनेनैव पुलकिततनवो भवि-
ष्यन्ति जनाः अहो! माहात्म्यं तपो-
वनस्य, सौन्दर्यं गुरुकुलस्य। प्रभावः
खलु तपोधनानाम्। धर्मो ननु धर्म-
व्रतिनाम्। कथमेव पावनता तपो-
वनस्य। सर्वत्र रमणीयत्वम्। अहो!
शाखिनां मुनीनामिवातिथ्यम्। कथ-
मिव राजन्ते रोमन्थचरा अमित-
श्चत्वरभूमिं मृगाः। शोभनं खलु
प्रसृतसारमृगचर्म बहिर्गृहम्। आ-
तपाय बहिः प्रसारितानिवारकग-
भाजिरमेतत्। अहो! कियान्सुरम्य
एष मार्गः। उभयतः पुष्पपुञ्जेषु चट-
काः चहचहायन्ते। अहा! कर्करेति-
सवान्निर्भर एष कियान्मनोमः। द-
र्शनीयं खलु दृश्यमत्रत्यम्। इयं
रम्यता वनावलीनाम्। यत्सत्यं प्र-
कृतेर्गृहमिवेदम्। अहह! चातुर्यं
विधातुः। अरे! कलकलनिनादिन्या-
स्सरितस्तट एष रम्यः। इमानि

वृन्द-गोष्ठी

सुन्दराणि उपलशकलानि, मध्ये र च मर्मरोपलाः। प्रान्ते च यत्र तत्र विकसन्तः सुमनसः। तेषु च मधुव्रतालिः। अतुलनीया शोभा। इतस्ततो धावन्तो हरिणाः। कमनीयनेत्राश्च परिप्लावाः मृगशावाः। क्वचिच्च मन्दं मन्दं चरन्तो जरठहरिणाः। केकां कुर्वन्तो मयूराः। नृत्यन्तः कलापिनः। कूजनं रवन्तः क्रौञ्चाः। तेषाञ्च रक्तलोचनः। नीलिमागर्भितधवलगात्राणि च तेषाम्। अहा। विकचपुञ्जपूरितपद्माकरः। तस्मिंश्च कविकौतुकं संक्रान्तं ललनानां लपनमिव कोकनद। मरकतमृदुदूर्वा प्रवालमिव रम्। सर्वं खल्वेतत् तपोवनस्य शोभां द्विगुणां करोति। अहो श्वापदा अपि अत्र ग्राम इव प्रशान्ताः मुनीनाम्। नृशंसशबरा अपि साधुत्वमिव-सेवन्ते इहागत्य। अत्र तु करालोऽपि कण्ठीरव क्रूरत्वं विस्मृत्य स्वशिशुमिव मृगं पश्यति।

अहो। महात्म्यं महात्मनाम्। यद् दुष्करं पौरजनानां तत् तपोवनेन सिद्धमत्र। मूर्तिमदिव सदाचारमेतत्तपोवनम्। सत्यं यदाऽऽश्रम एवैतादृशः कथं न तर्हि वटुवेषि रतं भवेत्। यतोऽचेतना अपि शिखावन्त इव शालीनतां भजन्ति। किमुत सचेतनानाम्। यस्य तिर्यञ्चोऽपि सौम्याः का तत्र कथा मानवानाम्। अपरं स्वर्ग इव स्थितमेतत्तपोवनम्। अहो। स्वयं सम्राडपि अहं शुद्धिं पदमादधान गुरुकुले किमितरथाम। सफलो ममाद्य मनोरथः।

"सत्यमेव जयते नाऽनृतम्"

— वेद. —

निबन्धनिर्देशः —

मानवदेहस्योपादानम्

* *

"मानवदेहस्य — उपादानम्"

(निदानमूलक निबन्धः)

" — वायुपित्तकफास्तथा वायुतेजजलानि च — "

श्रीयुत् ० शर्मा [illegible]

मानवदेहः खलु [illegible] पञ्च-भौतिकैर्निर्मितः, [illegible] पञ्च-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] मानवदेहः [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] देह [illegible] [illegible], एतदेव [illegible] [illegible]।

वैदिकाः [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] देहस्य [illegible] [illegible] इति, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

देव-गोष्ठी

यथाहि वाय्वग्नितोयेन पृथिवी निष्क्रिया भवति, वाय्वग्नितोयात्मक वायुमिश्रक [illegible] देहोऽपि निष्क्रिय एव भवति। अत एव देहस्य [illegible] एव [illegible] निक्षेपे शरीरमिव पालयन्ति। तेषु पुनर्म- [illegible] दोषानुगमाना पाश्चात्य- [illegible] भवतीति प्राकृतिका सर्वेषां जीवानां सम्यक् गुणम्।

मानवदेहस्यो पांचभौतिकतां :

(वायुतेजोजलपदार्थाः)

पीड्यमाना स्वलितो जीवा उद्भिद इव सन्त नैसर्गिकनियमेन वाय्वग्नितोया- त्मक देहस्योपकारणीभूत स्वाभाव तस्य वृद्धि हानिश्च [illegible] जीवतीति वाक्यस्य प्रमाणी- करणावसरे [illegible] मनुष्याणां देह वाय्वग्नितोयभागेषु उपायेषु गतिमान्तो [illegible] न च तदपि [illegible] वृक्षवत् वाय्वग्नितोयभोगिनामारोग्यमिव प्रमाणम्।

पंचभौतिक उद्भिद अनुकूलेन स्वाभाविकेन नियमेन यथा वृद्धिं उपादाननिर्वर्तेन स्वं स्वं देहं पोषयन्ति। उत [illegible] स्वयं उद्भिद [illegible] जीवानां [illegible] जातानि फलमूलानि प्रयच्छन्ति जीवानां जीवनानि भवन्ति। अपि च फलमूलादीनि, जीवशरीरसम्बन्धानि [illegible] विवर्तन्ते। [illegible] शतपलगुरुत्व [illegible] शरीरं [illegible] शतपलगुरुत्व [illegible] भवति। [illegible] जीव- देहे [illegible] तेऽपि [illegible] भवन्ति। ते हि [illegible] शरीरे [illegible]। [illegible] शरीर [illegible] सर्वदा ते [illegible]। अतः [illegible] एतत्—

मानवदेहस्योपादानम्

[illegible] यद् सर्वं हि देहो-पादानं [illegible] । [illegible] [illegible] देहस्य [illegible] भवतीति, [illegible] जीवजन्तवः [illegible] जीवदेहे [illegible] । [illegible] सर्वे खलु जीवो[illegible] देहा एव ।

अतएव [illegible] सर्वं हि उपादानं [illegible] पार्थिवं सर्वं [illegible] भवतीति, [illegible] ।

[illegible] नि [illegible] गृह्णन्ति, [illegible] शरीरे प्रकृति [illegible]

([illegible] कोऽपि उपायः ।)

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ?

[illegible] !

[illegible]

लेखको [illegible]
गुरुकुल [illegible] विद्यालय
30/4/13[illegible]

श्री [illegible]

श्लोकाः

श्री प. ब्रह्मानन्दो व्याकरणाचार्य

रजत कनक चरणौ च तथा,
मरणान्तर खलु यान्ति सह ।
सुकृत हि तव क्रियतां मनुजाः,
नहि नश्यति यत् कदाचिदपि ॥

स्थिता यस्य गर्भे प्रकाशः समस्ता,
स्थितो यस्त्वधायं पति सर्व सृष्टेः ।
धृता सौर्यदि येन च स्व प्रभावात्,
तमानन्द सपाद्धिदेव भजाम ॥

प्रभात भानु प्रभया विमोचितं,
तमोऽस्ति न च्यवति रवि सम्पुटं ।
अनन्त विज्ञान रवि प्रभुस्तथा,
तमस्तु मा त्वं हृदयेषु योगिनाम् ॥

ध्रुवतैव विलोम कारणम्,
ध्रुव! यत्नामतिभासिवय ऊर्ण।
किम नृभय समुपासते सदा,
नियता सप्त समुद्र मध्यम ॥

दोषेषु वाचंयमतां वितन्वते,
विशारदा सद्गुणवर्णने सदा ।
छिद्राणि चौर्याय सक्षिपन्तीसे,
परस्य न स्वस्य सदाशया जना ॥

पिशुन! देव! नमोऽस्तु मुहुर्मुहुः,
सुपटवे परिवाद कलासु ते ।
तव महा महिमा नहि गोचरो,
जगति कस्य परस्पर भेदने ॥

क्षमा स्थितौ ना चलता साचलां,
प्रभा न भानौ कुमुदे न कौमुदी ।
सम प्रभावमिव एव मायवी,
विराजतां वो हृदयेषु योगिनाम् ॥

देव-गोष्ठी

ददात्यात्म शक्तिं बलमस्य देवा,
लभन्ते न पारं स्तुते यस्य विज्ञाः ।
यमेकं श्रयन्तोऽमृतत्वं लभन्ते,
तमानन्दरूपादि देवं भजाम ॥

यथा सूर्यभासा स्फुरत्पद्मकोशे,
यथा निशा गुञ्जति चञ्चरीकः ।
तथा प्रभो रश्मिं शुभां मनोज्ञे,
स्मेर तव गौरव गान सक्तम् ॥

नगाति शीतलमरुल्लसिते प्रदेशे,
चिन्तामपाहृत्य दृशोर्जगदुद्धरणम् ।
मायामये जगदिदं निरत प्रपञ्चे,
शैलो हिमावलि मिषेण हसन्निवाभात् ॥

प्रलयमिव चिकीर्षुः सर्वलोकस्य शम्भ ,
क्षयमिव जगदस्याभोभयत् आचार्ये ।
दशशत करिणोऽपि आसंयेव क्षमेन,
स तस्मात् भक्ति कारणं पार्वती निमग्नोऽपाः

कदम्ब सर्जार्जुन केतकीभ्य ,
वनान्यमिर्मधु वारि पूर्णा ।
मयूरमत्ताभिरुत प्रवृत्तं ,
रापनभमि प्रतिमाभिभाति ॥

तडित्पताकाभिरलंकृताना ,
सुदीर्घ गम्भीर महारवाणाम् ।
विभान्ति रूपाणि बलाहकानाम् ,
रणोत्सुकानामिव वारणानाम् ॥

मार्गानुगा शैल [illegible]सारी ,
सप्रश्रितो [illegible]निवास्य ।
पुच्छाग्निकास प्रतिवाद शब्दी ,
मत्तो गजेन्द्रः प्रति[illegible] ॥

~~[illegible]~~
~~[illegible]~~

वर्षेत पद्मासु स नातु कासु ,
प्रसन्न तोयासु स गोकुलासु ।
ससारसासावनि नारिकासु ,
नदीषु रम्या विलसन्ति दृष्टा ॥

भारत - की - प्राण

महात्मा गान्धि महोदयस्य

सत्सङ्गः

रब्धेषु स्वकीयगत इति नाम्ना प्रसिद्धम्। केनाऽप्यस्मत् नाविक-
दीर्घनिकाशोऽक्त् चिर ऽऽस्मत् नामिन्त्यादि।
चित्रव वर्द्धमाने मया यद्यपि मम मात्रे ईश्वरनिमग्नमस्मभिः तस्य
त्मनो वर्षाणुस्मत् मुकस्य जीवन-चरित्रमयम् तस्य जीवन प्रकाशोऽपि च
तत्रस्य जीवन शिक्षा विशेषेति। एतत् मया जीवनाति नालंकृतम्। किन्तु तत्सकाशान्ते
सम्पूर्णार्थ कैश्चित्समये सदा ध्यामिनि सद्भिनि नं धर्ममाहात्। दिवसेव दिन-चतुरमतो
सार्धमितकुदिश्य एव प्रातिकं [illegible] ऽऽस्मत् नवास्ति तत्र दिन-चर्या चचारि।
द्वितीय दिने एतास्मानि वर्णनिरस्मात् आदि। तस्य वर्णनिमयं नास्ति भवेदिति मत्वा
तत्रास्माकमात्मनिनाम प्रश्नस्य कृतज्ञ वर्णयिष्यत एवात्र सा [illegible] " महात्म
स्वामीचिति नव [illegible] ('स्टेशन [illegible], स्व मुक्ता [illegible]. [illegible]

आश्रमश्च देशसेवकैःस्थापितः किमर्थं ग्रामेषु जागृति समुत्पादनाय कथमपि प्रकारे इव महात्मनोत्पादयितु सम्भावितः श्रीमान् तु न विस्मरति । एतस्यैतत्कारणम् महाराष्ट्रदेशीयैः विनोबाभावे महोदयैः यत् प्रचार जागृते सफलमुपायमेव आश्रमस्य नियमं महात्मा सदा कोऽपि न मन्यते । तत्रस्थानामेव विचार महात्मनोऽनन्यानुयायिनः । महात्मा स्वाश्रम यद् व्याख्यानादितो ग्रामेषु जागृति साबरमती नामकाश्रमम् एवात्र समागतो सुराष्ट्रसमानितो । ग्रामीणांश्च नेतानान् आश्रमश्च तथा जनपद नादितालवाडी" अनिवचनीयकारः प्रसूतो यत् भारतस्य ग्राम विशेष एव वर्तते न तु कस्मिं- श्चन सुरम्यमभवति, न कश्च श्चित् नगरे । भारतीय ग्राम जनता जागृता तत्र कस्मैचिद्देश हिताय प्रेरयति तस्मि सत्याग्रह देशोच्चाये देशस्वराज्यलाभ नेन स्वदेशस्यापि न च कदापि विश्व- स्य सम्मानीतीति निर्णायकं ग्रामेऽ सिहुसुहृन्ति यद्यमहत्त्वं यमाश्रम संस्थापितो न तु नगरे हितमेव कामयते । एवविधं व्यक्तित्वे इति मया तत्रत्य यत्किंचित् सहायता- अस्माभि पूर्वं ग्रामीणेषु विश्वास एव ऽपि । एतादृशा आश्रमा नूनं जनीय, न ते किञ्चिल्लक्ष्यागद्य- जनपद ग्रामेषु वर्तते । अत्र आश्रमा दिश कर्तुं प्रार्थनीया नता ऽन्यस्मै

वृद्ध-गोष्ठी

. . . .

कस्मैचित्कार्याय प्रेरणीया । अत आर्यै अस्याश्रमस्य जीवनमिदानीमुपवर्ण्यते । कानिचिद् कार्याणि तैः सार्धं सर्वैः स्वैः दैनिककार्याणि सूत्रवत् नयन्ति दरिद्रैरपि तादृशैरिव वा न्यूनां प्रयासेन चर्मकर्म च वर्तते । दिवसस्य प्राय क जीवन यापनीयम्, यथासमयम् सर्वोऽपि समय एकत्रैव याप्यते । तथा वा स्वाध्यायमपि संघर्षम् प्रातः सायं स्वल्पं समयं धर्मशा-स्त्रस्य तद्द्वारा च तेषु उभे वा आत्मनः यापि निश्चितौ वर्तेते दिनानि ऽस्मादृशा एव सर्वं मतिः' पर तदध्ययन सर्वेषामावश्यकमेव । विश्वासमुत्पाद्य तेऽस्माभिः सर्वैः तदानीं यथासमयं तदैव वननादिकार्य देशस्य दयनीयदशा चार्थ्यैरस्माद्- निष्पाद्य पार्यते । वस्तुतस्तु वननादि शानुकूलं च यथोचितं कार्यं कर्तुम् अन्तरेण नहि तत्र किमपि क्रियते । सत्यार्थेन । तदानीं तेऽस्मानपि स्वपुरोत्पादनमेव तथा पुष्पाणि कर्मणि करिष्यन्ति, अनुसरन्तश्चास्मान्निरपि तथ जीवन सर्वथा स्वावलम्बि । मार्ग सर्वस्वापहरेऽपि नापहास्यन्ति । भोजनपाकादि कर्म तैः स्वयमेव क्रिय तदतिरिक्त सर्वमपि चरखोद्घाटन- यते । गोधूम पेषणमपि स्वयम् आश्रमस्य साफल्यमेव प्रतीति । पेषणीषु पर्यायेण क्रियते । स्वमल-

मूत्रस्यागमपि स्वयमेव सशोध्यते । शरीर परिश्रमानन्तरं सर्वथा स्वल्प भोजने-
ते 'कस्मैचिदपि स्वकमणं भूत्वा नापि मनुष्य शक्तिमान् प्रबल
श्चलते । एवं स्वावलम्बि त्वां मम पुण्यात्रयं भवितुमर्हति तीति । शरीर
जीवनमेव तैरति-वाह्यते यतो हि । धारणाय प्राकृतिकमन्नमेवावश्यकमन्य-
न तद्विना देहसेवया कमित्रतम् तद्विकारात्मकं तु स्वादमात्रयावश्यक-
परिपालयितुं पाच्यते । एवं भोजनम् मिति निविच्यैव ते लवणादिना
सर्वथा । एवं सात्विक भवति । मिष्ट विकृतमन्नं हेय स्वीकुर्वन्ति ।
लवणञ्चेत्युभयमपि तत्र नोपभुज्यते । एतादृशो ऽस्मिन्नाश्रमे ऽस्माभिरपि श्रीवी
मिष्टलवणविहीनमेवान्नं स्वतं । ते हि चत्वार्येव मास इति स्थिता तत्र
मिष्टादिक वासनां तेजक पिपा भोज्य निवास स्थानाभावादन्यत्रैव कर्मणि श्रेष्ठि
पदार्थेभ्य पृथक् कुर्वन्ति । तथापि श्री जमनालालो यतो ऽस्थापि । तत्र तेषा-
तेषा शरीरस्यास्य दर्शनया 'हृष्ट पुष्ट' इति रेवास्माभि महात्मानम् इव समीपे
न्यालोक्य मया व्यचिन्ति यत्र विनोबाभावे संनिकाशे चाध्यात्म -चर्चाम्
फलादि पौष्टिक पदार्थ भोजना देव शरीरे निधातुमन्यः । एकदा ऽस्माभि प्रथ-
शक्ति रुत्पद्यते ऽपि तु दिनानि मम सह भालितायं चत्वार: पुष्पा

अपृच्छ्यन्त । तेऽत्र सविस्तरं सांतरम मोक्षोऽनाप्तु शक्यते । किन्तु भवता लिख्यन्ते । बहवो जना महात्मगान्धी तु नहि करुणं धर्मगुरु प्रतिपन्न सिद्धान्त विषये सन्दिहन्ति । यथा तेषा आत्मनैवाऽऽत्मानमुन्नोर्यावान्नतानस्था स्वकूर सिद्धान्त विषये 'नाना मनंकश ऽऽत्मनं' समवादि कि तर्हि भवता सन्देहा नहन्ते । कोविदर्श शास्त्र उद्धेव मत यत्पुरुषोऽकृत गुरुपरि कृत्वा स्वकूर दूषयन्ति । चेदपरं तम गह 'आत्मनैवाऽऽत्मानं मृत्योस्तर मुच्चर' गिमिति नस्मै सह तुलनाया 'मरणो' दिति ।

दोषाना दर्शयन्ति । अस्मिन् प्रश्नेन उत्तरम् — यन्मया न कहि धर्म र स्व वार्तालापे महात्मना सर्व साधार गुरु स्य कारि तस्य नैवाऽभिप्राया न शङ्का निराकुर्वतो स्पष्टं समर्थित यद् गुरुपरिग्रहमनौ श्यकमनुचित ना स्य सिद्धान्ता । मन्य इति । स्व स्वो दृश्यानु कूलगुरु स्तु

प्रश्न — अस्मद् धर्म शास्त्राणि तु सदा ~~[illegible]~~ अन्वेषणीय हन । यदा स्वतु प्रतिपद गुरु परिग्रह प्रति तय काश्चिद्व्यवहार प्रेरक पेषमाण पादयन्ति । अन्तरेण धर्मगुरु विषय तदाऽऽत्मसमयाभिप्रायो मतं गुरो दि गुरुजन न लाभ नाऽपि न अस्मास्वतारो न्गुरवा स्वस्य नुकूल स्वीका

. . . .

गुरुरप्यीय सैवानेहसा ऽस्मामि लब्धव्य वा सम्पद्यते इति। अतोऽस्मामि इति। ~~[illegible]~~ एतत् तु सदाध्यात्मिधीय यत् [illegible] यादृशोऽपि पुरुषोऽस्मामिर्धर्म परम्परयोश्वर एव च पूर्णो विषयी न विषयी कृत एतादृशैरेवास्माभिरपि साम्प्रतमयमपि प्रश्न उपातिष्ठते यद भविष्यति इति। यथा भगवान्रघाम गुरु कोदृशा फलं भवितव्यमिति मेवाशयो यद्यप तथा वक्तुं शक्यामहे महेति?। गुरुस्तु [illegible] यथा पाकादितो निवृत्तमन्न भोक्ता भोक्तु पात्रे ना तस्यैतस्य लक्षण सम्यक् मह एव यदाऽस्माभि केवला दर्श स्यात्। यस्मिन्नपि यानि पूर्वोक्तानि गुणा अवाप्तव्यास्तदा तद् गुणैर्दीक्षा लक्षणानि साकल्येन न भवेयु सन् गुरो गवेषणा एवोभयो निकमेव। यान गुरुपदभाग भवितुमर्ह। कठिन पानुभवाभाव जिज्ञासाम एतादृशानुभव निर्णयेन परीक्ष्य कश्चित्स्वगुरुत्वेना शालिनो ऽनुभवितो गुरो परिग्रह कार्य। यस्मादृशा गुरुणा सायापि कर्तव्य एव। यस्मे तत्तु नहि केन न केनचित् सकुलेन निवृत्यमपि तु पि निस्सर्तव्य यद कर्मकुलेन स्वलक्ष्यमधिगन्तुं यद तदोऽप्यु चास्य सम्पादित कर्म न सम्यक् फलमि त्वेवाय प्रयत्नीयम्। तमेन सर्वोत्कृष्टं

* *

सर्वगुण सम्पन्न च स्वीकृत्य न स्तो गुणान् गृहीतुमस्माभि सर्वतिभा
एवं यद्यपि पार्श्वकस्य कस्यापि प्रयत्येत ।
शिष्यत्वे भवेत स एव मुच्यीयेत अद्यत्वस्यापि गुरुकर्मेत प्रवृत्ता
विस्मरयेत, मत्कृतमपि तस्माच्चिदितु योग्यं गुरुमन्वेषयामि । मयि सम-
शक्येत सर्वमिप्या कृर्येत । यथा च मम राष्ट्रिय महासभाया महत्तर स्थापित
स्तत्र सन्तोव नाभाप्नुनायात्तदानी वरीवृर्ति । एतादृशे कालेऽहं मृत
तोऽपि मदीयया प्रीयेत, स एव च चित्तेऽपि राष्ट्रिय महासभाल· आत्म
भक्त्या सेव्येत । न नियोजयेय न नेति । यदि मया
स स्वकैः परिगृहीतो गुरुस्तु दोष कश्चिद् गुरु लभ्यते तर्हि तमिदमेव
दूषितो दम्भायनैक दुर्गुणोपेतोऽपि प्रश्न पृच्छेयम् । यदि चासावदि
सम्मनति । एतादृश्या दशाया तस्य शोदेवं भिन्धातु तर्हि मरित्येव विद
सुलक्षणान्येवास्माभिरुपादीयेरन् न तु च्यां सभात सम्बन्ध विच्छेदम् ।
कुलक्षणानि । पुत्रेण पितृगुर्णा एव अनु यदि चासौ नाशयेत · नैव कदापि
करवीय स्वस्मिंश्चापालत्या न च कुर्यामिमम् । यदाऽस्माभि कश्चिद्
जातु कुगुणी अपि । एव गुरोरपि गुरुत्वनाशीक्रियते तर्हि तस्मिन् पूर्ण

दैव-गोष्ठी

. . . .

श्रद्धा पूर्णश्च विश्वास कर्तव्य एवात्र कश्च प्रकारः। परमस्माभिः एवं
तु, कस्यापि लाभो न सम्भवति भवत्सिद्धान्त एवम् नावबोधितः
यदि वयं ज्योतिर्विद्यामधिजिगमिषामः तत्र को नाम विशेषलाभः
तर्हि तस्या अध्ययनस्यैव सुलभसाध कुत्रस्थैः तदेव यत्र निर्मितमस्त्यपि
न ज्योतिर्विद्या पुस्तकानि सन्ति। तेषु उपलब्धं तत्र?
पुस्तकेषु यस्यापि महती ज्योतिर्विद्या उत्तरम् - अहं दृष्टिगोचरत्वेन
विदां विज्ञान तत्रैव पूर्णप्रत्ययस्तु सद्भीभवितुम् इच्छामि। सर्वैरपि
विधेयमेव। समुपस्थितताया च तस्या नैव कार्यम्। दृष्टिक्षेत्रान्तर्भावितोऽपि
अपि तद्विषयक समस्या तथैव पुस्तकेऽस्माभिः भोक्तव्यं, अस्मादिति राज्ञा
नैवाश्रयितव्य ग्रन्थेनाग्रतः। एवं च स्वशरीरस्य गणनागरणीयानि
यदि केनापि रोगिणा स्वचिकित्सायै एतदेव कारण यन्मया स्वदूरेऽस्य
कस्यचिद्वैद्य प्रतियत्नः तर्हि तेन तत्र न विश्वासः प्रकटीकृतः।
चिकित्सां कुर्वन्ति प्राणा अपि त्यक्तव्या एतदपि सुतरां चिन्तनीयमपि
प्रश्न - भवता स्वदूरे वसतीयो कश्चिदन्य दृष्टुं व्यवसायो भिषक्
कलीयान् कुशीपाश्च विश्वासोऽस्ते च स्वदूरमनसा प्राप्तस्याऽप्यन्य

दूरु-गोष्ठी

. . . .

मूल्य स्वपस्य न कारिश्यो जना कर्तु इद मदमपाकर्तुमेवाह नचिन्न यत्व ध्वमेन ? नास्त्येव । अतो रवदूरो नैव निर्धनैर्ना धनिभिर्ना सूनम् त्यतिरेव दरिद्रनारायणोन सहैकी भाव ननीयम् । यथा ते कुरिदुरास्तथा स्वीकमुपाय । एवमेवापि कश्चिदन्य वदन्यपि कुरुधाम इति । यथा ते एतादृशा उद्योगा ऽस्ति यदुत्पन्न फलमु लवणमात्रेण शुष्कान्नेन भुञ्जते त्वादक एवोपभुञ्जीत ? नैव । अतो रोटिका तथा तु न सर्वोऽपि वय ऽहमिममेवैकमुपाय मन्ये येन दरिद्र कर्तुमीश्महे । यतो हि न वयमेता नारायणसादृश्य शक्यते कर्तुम् । दरिद्र नपुनतो यत्सर्वथा त इव जीवनानि नारायण सादृश्य हि रादूर पश्चाद्दृश्यम्। आयमिदु कामयेमहि । किन्त्वेता एतस्य च न किञ्चिदन्यत् साधनमुपलभ्य ननु न कर्तव्यमेव यदेका रोटा ते । प्रथम पुरस्ते एव चेतसि जा डोरार्थमेव वा प्रत्यह सूत्र तानितवा जर्त्ति यदिम चालयामनु निर्धना एव तैः सहैक्यं भवेम । पुरुषा स्त्रियश्च, २ । धनिनो नाम किमिति प्रायेणोच्यते यत्सनादौ प्रचार कुर्यु ? । एवं नवा ऽस्माकमेको स्तु न सम्भवति । महाश्रमो हि महादानं बीजम् । सत्य मिलतानार्थ खलु रवदूरम् । कुरुकर देश

. . . .

व्यापकत्वन्तु अस्य । यस्मैव विचारयन्त प्रत्यक्षमजानिवत । अनुपेक्षा परन्तु एतं गृह्यन्ते विचारदोषैव । तैरेतत् कियन्त सुधारा, 'समस्या मविवृत' चिन्त्यते वस्तुचारेणैव तु स्वदूरमल्प एतज्ज्ञक प्रचाल्यते यानानुस्वरूपावान् मूल्य सम्भवति ? एतदपि च निपुण बुद्धि यद्यन्यत्रापि वर्तते किं ? मानुष निर्माणीय बुद्धिमत्त्विर्यन्त्रवत्त्वं स्यात् पुरुषस्तस्मिन् स्वीकरण प्रकल्पयिता । नमस्येका विधा सुकलाजा । सम्प्रति विद्यार्थिभिस्तु स्वदूरं योगस्य शास्त्र यानाचक्र (चक्रम् - चरखा इति भाषायाम्) मेव स्वनीयम् । विद्यार्थिनो वि मानायामपि नैतु शक्य लघु यक व्यापिर्थत्व गुणस्तु तदैव प्रकटी भवि 'यान चक्रेण नियुज्यते") स्वदूर चलति (यति) यद्यत एतच्छास्त्रं निर्मि सिञ्चान्त प्रेमिभिराविष्कृतम् । यदि पाश्चात्य' । कपर्दी कथमुच्यते नासारप्रसिरितो ध्यानमेव नादास्पद अदृशी मूर्ति कथंन्ते ? पृच्छिकादि कथमेतादृशं सुन्दरमुपपादितो, सौकर्य निर्माणपुरःसर तन्मयमिव्येनमादि जनकत्वे 'चक्र निर्मातुर्नश्यते ? सर्वमपि विद्यार्थिभिः कर्तव्यम् । अस्मास्वपेक्षा वृत्तिं दध्यान्नपि प्राप्त अद्यन्तदपि मन्त्र' यन्त्रदूर शास्त्र मिक चक्र एतावता परिवर्तनानि मतीन गतम् । यदि कश्चिन्मामेत

देव-गोष्ठी

कथयन्त्यन्ये तु भारतेनैव स्वतन्त्र पादेयानीति विषमानुष्ठीयते । राज
विषये सर्वमपि ज्ञानमध्यगामीति नीतिक दृष्ट्या वयमाशयां यं मन
तर्हि सत्यं वदसो गर्वितः इति । स्वन्यत् कर्मणि चान्यदेव भवति इति
एतच्छासनस्थानं तु जीवनमर्वेक्षते । हरिजना ईदृशोऽपि स्युस्तेषामपि

प्रश्न - गुरुकुलेऽधीयमाना वयम् सम्मेलनीयाः । तेषु येऽस्मान् पृच्छ
कि सर्वोत्तम देशसेवाकार्यं कर्तुमस्माकं अस्माभिरावरिष्यत तेषां प्रायश्चित्तम्

उत्तर - अयं तु प्रत्येक भारतीयस्य अनुष्ठेयम् । यदि ते कुरुत अपि
कृते निबन्ध कार्यस्य परमावश्यकता सन्ति तथाऽपि नाऽस्माभिरपि तौ
नरीनर्ति - तद्यथा (1) स्वयं रोतव सह गृहस्थवदेव व्यवहरणीयम् । पिता
त्रिस्वतन्त्रचारश्च (2) हिन्दूमुसलमानौ भ्रातृ प्रसादयास्य यदि स्त्री
कथम् (3) हरिजनोद्धार । एतत्वेन अपि अंबंधु नीतिं तु न तैः सह
त्रिषु कर्मसु रागमपि समाविशति । तत्पूर्णं वद नितिं नाम्ना । अस्मान्
परन्त्विममन्यपि कामीति राजनी सदृव्यवहारस्ते व्यक्तिगतिनयित्य-
तिक दृष्ट्या न कार्याणि । अपत्व धन्ति । मम सत्याहिंसयो पुरा
अपि कार्याण्यपि राजनीतिक दृष्टये राय प्रायत्वन पर मनुष्या न ते

प्राप्नोति धारयितुम्। अतो मया तु अर एव सर्वजनापि येन्द्रकार तदर्थं एव जीवनमपि समर्पणीयम्। यदि तर्हि तु कर्मफल सिद्धान्त नाङ्गीक्रियते तथा सफलशिक्षक स स्य। के स्वरूपे भवति स्थित इति वृत्त। अहं स्वयमेव पूर्णाहिंसको नास्मि। एव बोद्धु पार्यते। स्ते जोता ऽस्मीत्यपि न वक्तुं शक्नोमि यदि धनी पुरुष। निर्धनाः कतामन्तः पुरुषा एते नाकानुमीशास्तर्हि नात्र परमेश्वर एव अपि कर्म कारयति, ते दोषिणः। तै प्रयतितव्यमेव कुत्सित फलमस्माभि न लभ्यते। श्यच्च ते मोक्ष्यन्ते ऽन्यो मर्मि। उत्तर - अहं वेदान्त सिद्धान्तमर्थे एतदह न चिन्तये यत् जानन्तोपि न वीते कथञ्चितु नोत्सहे। अहम् मे उपेक्षन्ते।

प्रश्न - अपि नाम भवान् गीता शास्त्रे प्रतिपादित वेदान्त सिद्धान्त मेव पुष्णाति? यदि भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया इत्यादि गीता वचनानुसार परमे

गीता प्रतिपादित पद मन्ये। गीताया अपि स्वकीयानर्थ विशेषान् गृह्णामि, स्वव्याख्यानुसारं गीता ग्रन्थं नाहं कश्चिद्व्याख्यास्ये। मया गीता व्याख्येया व्याख्यापि। गीताया अपि कानिचित् श्लोका कश्चिद् भाष्य वा ऽपाठीत्यपि मन्ये

हंस-गोष्ठी

नाहमस्मि गदितुम् । गीतानुसारमहं
मेतत्स्वीकुर्वे यच्चदि कश्चित्कर्म
फलमीश्वराय समर्प्यं कर्मं कुर्वीत
तर्हि तत्कर्म परमेश्वरेण भुज्यते ।
इति । तदानीं मनुष्येण तत्फल
भोक्तव्यं भवति । किन्तु कर्मफल
कामना सर्वथा परित्यज्य कर्म
करणमेवैवं जायते ।

इति समाप्तम् ।

महाराणा प्रतापसिंह

रत्नप्रसूरियं भारतभूः पुरा बहूनि वीररत्नानि समुत्पादितवती। तेषु वीरप्रवरो महाराणा प्रतापसिंहोऽपि लोकविश्रुतो वर्त्तते। चतुःशतवर्षपूर्वं भारतदेशे यवनहतकानामेकच्छत्रमाधिपत्यमासीत्। दुराशयोऽकबरश्च तत्र निष्कण्टकं समराजत्। असौ निजसाम्राज्यं सुदृढमूलं विधाय निखिलानधीश्वरान् स्ववशंवदानकार्षीत्। ते मूढा लोभाभिभूता सन्तो निजकन्यका अपि तस्मै यवननराधमाय प्रायच्छन्। परमस्माकं चरितनायको कथापुरुषः प्रतापसिंहस्तस्याधीनतां कुम्भीपाकज्वालावलीमिव मन्यमानस्तां नाङ्गीचकार। तथा चेत्थं प्रतिजज्ञे यदहं स्वजनन्याः पवित्रतमं पयः न क्षणमपि कलङ्कयिष्यामीति। शाकाहारं कन्दाशनं भूमौ शयनं मरणं वाऽपि वरं मत्वा विषपान इव विराजमाने पाकरसास्वादने दिव्याम्बरधारणप्राये सद्वृत्तितुल्ये पारतन्त्र्यपाशे न पतिष्यामि। परं धूर्तधौरेयो यवनाननिपस्तु रात्रिन्दिवं तस्य प्रतिज्ञामसत्यापयितुं प्रायतत। बराकोऽसौ शूरशेखरं तिग्मशरं प्रतापसिंहं स्ववशवर्त्तिनं कर्त्तुं नानाविधोपायानवलम्बे। बहुधा च निजसैनिकान् मेवारविजयाय प्राहिणोत् किन्तु न कदापि सफलतां लेभे। अथ द्वात्रिंशदुत्तरैकोनविंशतिशततमे वैक्रमाब्देऽकबरस्सम्राड् अम्बेरभूपतिं मानसिंहं सैनापत्ये नियुज्य प्रचुरतरां विकटरूपधरां नानायुद्धसुसज्जितां चतुरङ्गिणीं मेवारं विजेतुं प्रस्थापयामास।

दूतोऽस्माकं स्वल्पसाधनोऽपि प्रभूत-
साधनो महाराणाप्रतापसिंहो तस्मा:
साम्मुख्याय कृतपरिकर: सन् तत्प्रतीक्षां
चक्रे। तदित्थमतितरां प्रथिते हल्दीघाट
संज्ञके पार्वतीयप्रदेशे सुतुमुलं युद्धम-
भूत्। सैनिकानां सिंहनादै: समग्र-
भूधरा वेपमाना इव प्रत्यैपन्ताथ
न पामरा: प्रतिद्वन्द्विनाम प्रहारै:
क्लेशमापन्नास्तदभिमुखमवस्थातुं
न प्रसेहिरे। द्विषन्तपो प्रतापोऽपि
मुहुर्मुहु शत्रूणामन्त: प्रविश्य संख्या-
तीतान् रिपून् हत्वा तत्कालमेव
निजशूरसैनिकैरात्मनलमानीयतेस्म।
यवनसेनापतेरसंख्यवीराणां सत्यपि
शतभोचिते संहारे तस्य सैन्यं भिन्नं
न ययौ। परं मेवाड़भूपते: प्रतापिन:
प्रतापसिंहस्य प्रसर्पिभिरन्यामित्रा
ले परिमिता वीरा प्रायश: समाप्तिं
ययु:। एतदालोक्य शूरशिरोमणि:
प्रतापो रणोत्सर्गमेव नीतिसंगतं

मत्वा समरात्पलायाञ्चक्रे। तदेवं
खलूदयपुरस्य पवित्रतमा भूमि:
शत्रूणां हस्तेगताऽभूत्। असौ कन्
दुनं कन्दरात् कन्दरान्तं धावमानो
निजप्राणान् ररक्ष। यतो हि केवल
मसावेव पर्यशिष्यत - अत: स्व मा
तृभूमिं पराधीनतापाशान्मोचयितुं
तस्य जीवनं तस्मिंस्समयेऽदेयमा
सीत्। स्वमसौ स्वाभिमानी प्रतापि
ललामभूत: प्रतापसिंहो नूनि कष्
टान्यसहत। कदाचित्तु केवलं जलमे
पीत्वा निर्वाहमकरोत् कदाचिच्च
भुञ्जानोऽपि शत्रुसेनामनुधावमानां
दृष्ट्वा भोजनं तथावत्परित्यज्य
अनिवार्यात्जीवनरक्षाञ्चक्रे। एकदा
स्वशिशून बुभुक्षया मरणोन्मुखान
वलोक्यास्य हृदिरमुक्लुषाऽभूत्-
हृदयपरिमाथिनी चास्य रुजाऽऽ-
निरासीत्। सम्प्रत्यसौ स्वप्रतिज्ञ
मारन्तुं निरणैषीत्। किन्तु
महाराज. पृथ्वी[illegible]रल्लज

स्यदं समाचारमेनं श्रुत्वा तत्कालमेव
ते पुनः प्रोत्साहयितुं पत्रमेकं प्रैषिष-
त्। तस्य पत्रेण लब्धप्रोत्साहन
प्रतापसिंहस्तु दुर्निश्चयं तत्याज।
असौ सम्यक्तयैतज्ज्ञातवान् यत्
लोके प्रतिज्ञापालनं हि महत्वरक्षणं
नियते गिरयो युगान्तपवनाघातेन
कामं विचलन्तु किन्तु मम निश्चित
मनो न कदापि चलिष्यति। अधुनै-
व मे धैर्यस्य परीक्षावसरः सम्प्राप्त
यतो हि येषां चेतांसि विकारहेतौ सति
न विक्रियन्ते त एव धीरपदवाच्या न
त्वन्ये। इति।

सत्त्ववतामीश्वर एव साहाय्यं भव-
तीत्युक्त्यनुसारं तस्मिन्नापत्समयेऽपि
प्रतिज्ञापालनमापृते सति प्रतापसिंह-
केनाप्यस्य पुरातनसचिवेन तस्मै
तावद्धनं दत्तं यावता खलु द्वादशवर्ष
पर्यन्तं निर्वाहः समपत्स्यत। एता-
वदधिकं धनमुपलभ्य तस्योत्साहेन
द्विगुणं प्रवृद्धः। शीघ्रमेव च स युद्धाय
सं प्रवृत्तस्थे। शनकैः शनकैः शत्रुसंगतानि
समग्रदुर्गाण्यसौ पुनरात्मसाच्चका-
र। परञ्चित्तौरदुर्गन्तु शत्रुभिः
बलवद्वलकद्धमासीत्। तेनावाप्तिरस्य
सुकरा नासीत्। यस्मिन् समये
वीराग्रणीः प्रतापसिंहः सिंहदुर्गस्य
कूटमारुह्य नगरसौभाग्यमपश्यत्
तदा शत्रुभिराक्रान्तं चित्तौरदुर्गं
दृष्ट्वा तस्य हृदयं शोकशङ्कुना पर्य-
विध्यत। एवं च तस्य चिन्तानल
दग्धेनाक्रान्तहृदेन वीरवरोऽसौ शीघ्रमे-
व क्षीणतरोऽभूत्। सप्तनवत्युत्तर-
पञ्चदशशततमे खीष्टीयाब्दे महाराणा
प्रतापसिंहो नैयमिका परिमाणिना
महता रोगेण, समाक्रान्तः। आत्मानं
मरणासन्नमवगम्य स निजमन्त्रि
सुतममरसिंहं चाहूय प्रोवाच-
"अयि वीराः। यूयं जानीथ यन्मया
स्वजीवनं यावन्मातृभूमेः-
स्वातन्त्र्यरक्षायै धनञ्चायं समुपयो-
जितः। न्यायकारिणः परमेश्वरस्य
च कृपया प्रायशः सर्वाण्येव
शत्रुगृहीतानि दुर्गाणि प्रति-
पन्नानि किन्तु मम चेतसि सा-

* *

म्भूतमपि महद्दुःखं जायते। अतोऽहं युष्मान् कुलतिलकान्ब्रवीमि यद्युष्माभिस्तस्य दुर्गस्य पुनर्ग्रहणाय महान् यत्नोऽनुष्ठातव्यः। इयं रत्नगर्भा भारतभूमिश्च न कदापि शत्रूणां मलिनहस्ते दातव्या।' इति

एतदुक्त्वा भारतभास्करोऽसौ दर्शनोत्सुकैरमरैः समाहूत इव सुरवन्दितं सुरलोकं सम्प्राप्तवान्।

किन्तु निर्जरैरमरदुर्गैरपाञ्चभौतिकेन निर्मलेन यशःकायेन जीवन्नसौ शूरशेखरोऽद्याप्यलङ्करोति पवित्रतमामिमां भारतभुवम्। तस्य सहस्रांशुसमप्रभस्य दीप्तजीवनेन सुखेच्छुभिरस्माभिरियं शिक्षणीया यद् यावज्जीवनं यावत्कष्टानि समनुभवन्तोऽपि पराधीनतां नोरीकरिष्यामो—निजप्रियतमां भारतभुवञ्च दुष्टात्मनां पारतन्त्र्यपाशान्मोचयिष्यामः।

— इति —

—ओम्प्रकाशो मूलतानी

लेखक

ब्र देंवराजत्रयोदशीय

विनीयता भारतभारतीमिमाम् ,
गिरा सुराना सततार्चनीयताम् ।
सुशोभितां दिव्यविचारराशिभि ,
सुगुम्फितां सूक्तिभिरद्य गीयताम् ॥
यमाशशंसु पुराणस्मृतय ;
पर सहस्रै सुसूक्तिजाले ।

\+ \+ \+

सहस्रधा वेदविदुत्तमैर्यैं प्रमाणिता,
नोऽपि नयेद्धि पूज्यताम् ॥
कवीन्दुकाव्येषु सल्लसन्ती,
रवीन्दुसौन्दर्य संस्फुरन्ती ।
मुनीन्दुमौनेषु भ्राजयन्ती,
नयेन्मनो न खलु माननीयताम् ॥

\+ + +

पुनः पुनः स्मारयतीव गौरवम्,
तथा स्वकीर्ति रिपुराशिनाशिनीम् ।
समर्पयन्तीमिव नव्य जीवनम्,
स्वभाती श्रोत्रपुटे हि दीयताम् ॥

\+ + +

काश्मीर-यात्रा

आषाढमासस्य दशम्यां तिथौ रामण्डलीकोऽहं ग्रीष्मावकाशस्य मासमेकमतिवाहयितुं काश्मीरं प्रति प्रतस्थे। कांगड़ीगुरुकुलन्तु अस्मिन् ऋतौ स्वव्याधिप्रजननैर्लोके प्रसिद्धमेवास्ति मासद्वयमतिवाहयितुं नासीन्ममेच्छा गृहम्प्रति गन्तुमस्माद्धेतो मया चिन्तितं यत् कांगड़ीगुरुकुले गृहे च निवासापेक्षया यात्रार्थं गमनं सुष्ठु वर्तते। अतो मया स्वयात्रावार्थं पत्रं लिखितम्। किन्तु मम यात्रागमनप्रसन्नता दुःखे परिणताऽभूत्। यतो हि मम पितुः सकाशात् पत्रमागतम्। तस्मिन्नेवं लिखितमासीत्- "अस्मिन् ग्रीष्मावकाशे स्वगृहमेवागन्तव्यं त्वया। परन्तु ममेच्छा नासीत् गृहं गन्तुमतो मया अन्यदेकं पत्रं स्वपितुः सकाशे लिखितम्।—

"अस्मिन् ग्रीष्मावकाशे स्वस्वास्थ्यलाभाय काश्मीरं गन्तुकामोऽस्मि, अन्यच्च आचार्यदेवशर्म-महोदयोऽध्यक्षो नो दलस्य।"

एतं पत्रं लिखित्वा मम पिता यात्रार्थं गन्तुमादिदेश परन्तु यात्राव्ययार्थं किञ्चिदपि न प्रेषितमतो मया स्वगृहे गत्वाऽऽनीतं यात्राव्ययम्।

प्रथमतस्तावद्वयं हरद्वार-स्टेशने धूमयाने आरुह्य लवपुरे, रावलपिण्डीनगरे विश्राम्य पेशावर-नामजनपदं प्राप्तवन्तः। रावलपिण्डी-नगरात् क्रोशद्वयमतिवाह्य पर्वत-

फाल्गुला ऽऽस्मो भवति। तस्मात् स्थानात् पेशावर् नामस्थानं यावद्गं तैलयानेन गता। द्विसप्ततिक्रोशदूरं विराजत इदं सुरम्यं स्थानम्। सर्वत्र नागुगोसादितरवः विराजन्ते। नागुगोसाफलन्तु नवनृतम्। कल्पते यत् सर्वान् प्राकृतिकमधुररसान् पुञ्जीकृत्य रचितमिदं फलं विधात्रा। प्रत्यूष स्वान्परिमलाहनि 'खैबरदर्रा'-नामधेयं सुप्रसिद्धस्थानम्प्रति प्रचलिता। सर्वत्र पठानजातिमानवा दृष्टिपथमापान्ति। तत्र सप्ताहे द्वित्रिवारं धूम्रयानं गच्छति। आंग्लसाम्राज्यस्य सीमानमवलोक्य वयं पुनः पेशावर्-नामकं स्थानं प्राप्तवन्तः। पठानजातिभयात् स्थाने स्थाने गुल्मानि सन्ति- त्रिशतं यावद् राजपुरुषा निवसन्ति।

प्रथमतस्तावत् 'तुरखान' नामकं स्थानं पठानजातेरधिकार आसीत्। आंग्लदेशवास्तव्याः कथितवन्तो यत् मलाभावं पूरयिष्यामहे वयमतस्तुरखान स्थानमस्मभ्यं प्रदीयताम्। तदा प्रभृति स्थानमिदमांग्लानामधिकारे जातम्।

तुरखानसमीप एवाशोकस्य दुर्गं वर्तते। तत्र वर्तमाने कूपे अधर्मीजनाः स्वकृतपापफलं भुञ्जन्ति स्म। तत्र वासतव्यः प्रत्येको जनः स्वसमीपे भुशुण्डिकैका गुलिकाश्च निदधाति। न च कोऽपि फोटो स्वचित्रं कस्यामपि ददाति।

दिवसद्वयानन्तरं वयं 'पञ्जासाहिब' स्थानं द्रष्टुं प्रचलिताः। अस्य स्थानस्य विषये गाथैका प्रचलिता वर्तते।

पञ्जासाहिब नामक स्थान-समीप एव एको विशाल पर्वतो

वर्तते । तत्र कश्चिन्मुहम्मदीयो महात्मा निवसति स्म। एकदा स्वशिष्यैः सार्धं भ्राम्यन् गुरुनानकस्तत्र प्राप। पिपासार्त शिष्य एक प्रोवाच। मरुस्थलमेवासीत् सर्वत्र। गुरुनानकेन स्वशक्त्या ज्ञातम् – यत् तस्मिन्पर्वतोपरि स्रोतो विद्यते तत्र गत्वा पीयताम्। यदा स पातुं स्वकरौ निस्तारयामास तदा मुहम्मदीयो महात्मा तं निषेधितवान्। अथ आगत्य तेन कथितं यत्तस्मिन् पर्वतोपरि कश्चिन्मुहम्मदीयो महात्मा निवसति स च मा निषेधितवान्। पुनस्तत्र गमनाय स गुरुणा प्रेषित। पूर्ववत् स मुहम्मदीयेन महात्मना निषेधितः। एव कुपितो गुरुनानकदेव स्वशक्त्या सर्वं जलमध्य आनीतवान्। अधुना शुष्काकीर्णा जाता भूमि। क्रोधेन देदीप्यमान मुहम्मदीयो महात्माऽपि स्वक्रोध शमयितुं पर्वत भूमौ पपात। गुरुनानकदेवश्च स्वहस्तेनैव करोध। अत एव तस्य पञ्जासाहिबेति नामधेयम्।

दिवसद्वयानन्तरं त्रयोदश-ब्रह्मचारिणोऽध्यक्षेण सार्धं [redacted] 'तक्षशिला' नाम जगद्विख्यातस्थानमवलोकयितुं प्रचलिता। एकस्मिन् समये स्थानमिदं विद्याया केन्द्रमासीत् परमधुना तदेव भग्नावशेषरूपे न सम्मुखे प्रादुर्भूत। न तादृशी शोभाऽस्य। प्रत्येकं ब्रह्मचारी आनकद्वयं दत्त्वा (म्यूजियम) निगालयमवलोकयितुं गतवान्। नानाविधवस्तूनि पश्यन्तो वयं पुनस्तैलयानमलङ्कृतवन्तः। तदानन्तरं तक्षशिलायाः भग्नावशेषान् द्रष्टुं प्रयाता। ताश्च सम्यक्तयावलोक्य एबटाबाद नामकं स्थानम्प्रति – प्रचलिता।

सायं समयस्य पञ्चवादन काले
खटाबाद् नामस्थानं प्राप्तवन्तो
वयम्। रमणीयमिदं स्थानम्।
[redacted]ति षोडशकलापूर्ण शमितं
परमात्मना।

अन्यस्मिन्नहनि 'नवाँशहर'
नामके ग्रामे वर्तमानं 'गुप्तगङ्गा'
नामकं प्रपातमवलोकयितुं प्रयाताः
वयम्। तस्य प्रपातस्य पयस्त्वतीव-
निर्मलं शीतलं तथा च सर्व-
शारीरिकदोषनिवारकं वर्तते। पलं
यावत् च स्पर्तुं न शक्नोति
कोऽपि जनः। अस्माभिरपि तत्र
स्नानं कृतम्। प्रायशः सर्वे -
खटाबादवास्तव्याः जनाः स्नातुं
तत्रागच्छन्ति। तत्पश्चात् 'प्रातः-
समयस्य' संध्यां कृत्वा प्रातराशं-
च विभज्य नथ्यागलीति नामधेयं
स्थानं द्रष्टुं प्रचलिताः।

समुद्रपृष्ठात्तलसहस्र -
८००० फीट
स्तोच्चं विराजते इदं सुरम्यं स्थानम्।
खटाबादनामकस्थानात् पञ्चक्रोश-
दूरेऽस्ति। अशीत्याधिकप्रचुरः
राजमार्गः। पञ्चदशक्रोशमार्गं
पद्भ्यां चलित्वा मार्गे च नाना-
विधस्थानानि पश्यन्तः, सुस्वादु-
शीतलेञ्च जलपानं कुर्वन्तो मध्ये
च हिन्दू आश्रमेति नामके स्थाने
श्रीकृष्णजन्मोत्सवस्य दिवसं
सफलीकुर्वन्तो वयं नथ्यागली-
ग्रामं प्राप्ताः। सायं समया[redacted]
(कोहरा)
प्युगश्च नीहारोऽप्यत्र सर्वत्र।
ग्रीष्मर्तौ शीतकालः। तत्र च
वयमेकस्मिन् गृहे स्थिताः -
बद्धनिम
[redacted]। शीताधिक्ये सत्यपि न
केनापीशः स्मृतः। सायं समयस्य
भोजनादिक्रियां समाप्य [redacted] मीलित-
नेत्राः वयम्। प्रातः कालस्य पञ्च-
वादनकाले उत्थाय मुखादिप्रक्षालन-
उत्तरं क्रियां विधाय तथा च

बुध-गोष्ठी

एकदा प्रातराशमादाय 'नैनीताल'-स्थानादपराह्णवेलायां 'कौसानी'-नाम पदम्प्रति प्रचलिता वयम्। 'नैनीताल'स्थानात् पञ्चक्रोशदूर विराजते रमणीयमेकं सरः। सर्वतः अयसा निर्मितं वर्तते। 'कालाबाग'-नामधेये स्थाने, एकादशशतसहस्रोन्नते डांगसागलीत्यभिधेये स्थाने विश्रामं कृत्वा सायंसमयस्य बहुनादिनकाले कौसानीनामकस्थानं-प्राप्ता। अवर्णनीया शोभा विद्यते।

जलधिपृष्ठादेकादशसहस्रहस्तपरिमितमुच्चं विराजत इदं रमणीयं स्थानम्। तत्र च वयमार्यसमाजे स्थिता अभूम। प्रायश आङ्गलजातीया जना निवसन्त्यत्र। एतस्मादस्थानन्तु-नाममात्रमपि न रमणीयमनुद्दिश्य। प्रागेव पत्रमेकमार्यसमाजप्रधानाय प्रेषितमासीद् इतस्तत्र गत्वा सायंसमयस्य संध्याहवनादिकार्यं-समाप्य भोजनं भक्षयितुं गता। किञ्चिद्विश्रामानन्तरं निद्रादेव्या अङ्कं प्राप्ता।

एवंमतिगच्छत्सु त्रिभिर्दिवसैः श्रीनगरनामधेयजनपदम्प्रति प्रयाता स्म तैलयानेन। एतस्मादस्थानात्प्रति कौसानीं यावत् (सप्तविंशतिक्रोशदूरम्) पद्भ्यामेव गता। दिवसद्वये तैलयानमुपसर्पति श्रीनगरो। यतो हि शतमेकं क्रोशदूरमस्ति स्थानमिदं पुनश्च वक्रं वर्त्म। अतो मध्ये 'गढी' नामधेये स्थाने रात्रिं यावत् स्थित्वाऽन्यस्मिन्नहनि श्रीनगरं प्रति प्रयाता। स्थाने स्थाने मधुगोसाईफलमास्वादयन्तः प्राकृतिकदृश्यानि चावलोकयन्तो वयं श्रीनगरं प्राप्तवन्त। अवर्णनीया शोभा भविष्यत्यस्याः स्थितेः सर्वं गृहमचिन्तयम् परन्तु न तादृशी शोभाऽऽसीत्। तत्र वर्तमाने 'रामबाग' इत्यभिधेये

स्थाने स्थितिरासीदस्माकम्। तत्र च गुजरांवालागुरुकुलब्रह्मचारिणो ऽपि निवसन्ति स्म। आर्यसमाजे नासीन्नः स्थानं यतस्तत्र काङ्गड़ीगुरुकुलब्रह्मचारिणामस्थानमासीत्। तद्बलं दिवसत्रयपर्यन्तमपासील बलात्। यवना प्रावृषि निवसन्ति तत्र। यवना आत्मा सह पूतिगन्धभावस्तु तत्रैव मलिनमस्मा संशयलेशस्यावकाशः। यवनानामधिकसंख्या निवसति शकवाग। अस्माद्धेतो दुर्गन्धेन प्रताडिता वयं बहुकालं यावत् स्थितिं नाकार्ष्म।

दिवसद्वयानन्तरं -

प्रस्थिताः वयं 'शालामार, निशात, चश्माशाही' इत्यादि सुप्रसिद्धोद्यानानि द्रष्टुम्। सर्वाण्येतानि स्थानानि डलनाम्नि सरसि तीरे सन्ति। रविवारदिवसे एतेषां शोभा। अतः प्रायशः सर्वे रविवारे प्लवे स्थित्वा तत्र गच्छति। सायंसमयं यावत् सर्वाण्येतानि स्थानान्यवलोक्य आगता वयं स्वस्थानम्प्रति।

काश्मीरच्छविवर्णनम् -

अस्ति समस्तभूमिमण्डलभूतीयमानो भवभेदजमाण्डागभूतस्य, विविधकुसुमलताप्रतानपादपावलिसंवलितस्य, ललितनिर्झरप्रपातनिनादितस्य, रविकिरणच्छुरितोत्तुङ्गरमणीयस्य, सेबबगूगोसादिविविधशाकफलभारावनताग्रविटपैर्हरितपल्लवोल्लसितलोचनैः पलाशिभिर्विलसितो विविधभोजनपानादिसम्भारभरितबहुजननिवासविलसिताभिर्नौतरणिभिः सकलजनहृदयैः सहृदय इव, आर्यावर्तदेशस्य स्विटजरप्रदेश इव, ग्रीष्मर्तौ सकलजननिवासहेतुत्वात्प्राणाधार इव, हरितविटपीप्रतानसंवलिता-

हंस-गोष्ठी

हरितशाटिकालङ्कृता कन्येव तस्याश्च सुस्वादफलविहितकला-दिशेव, निखिललोकलोचनान्या-कर्षयन्विराजते कश्मीराभिधानो जनपदविशेष।

तत्राहं सर्वत 'पर्वतपरि-वृतां, उन्नतमस्तकोत्तुङ्गोत्तुङ्ग-त्यावेशाग्रपुरस्सरां, पङ्क्तिस्थिते-वल्कलावरणाक्रान्तं न्यसितां, गगन-सकाशविशालां, महासागरसम-गाधां, प्रशान्त मृदुलां तथा च तरङ्गैर्विभुक्तां वूलराभिधानां सरसीं, तोयाधिक्यात्तरितसलिलां, सर्वत इन्दीवरकोत्पलविलसितां, निष्क-ल्लोलकलकलां मौनव्रतधारिणी-मिव, सकलजनहर्षोत्पादिकां मानस-बलाभिधानां सरसीं न्यशामयम्। स्वभावोत्सरोत्तर मृदुविटपीविलसित, दुर्गं, महाङ्गलदेशीयजनरचित-हर्म्यं, नवसहस्रहस्तोच्चं गुलमर्गा-भिधानं पदं तदुपरि कनककम-नीयकूटशैलखण्डपरिवृतं, सकल-श्रीनगरदर्शनेनानुङ्गमानं, सर्वत मृदुलश्रेणीनदवल हिमखण्डै रजत-निर्मितदुकूलपरिवेष्टितदिशमिव खिलनमर्गं, विमलसलिलां शम-निर्झरिणीं विभाति च रमणी-योद्यानान्यदर्शम्।

एवं ग्रीष्मावकाशस्यांश-मेकं समाप्य तस्य शेषभाग-मतिवाहयितुं द्वितीयदलस्य प्रतीक्षा-मकुर्वमहि वयम्। तद्दलस्याभि षड्दिनपूर्वममरनाथं प्रति गतमा-सीत्। तस्य दलस्य द्वौ ब्रह्म-चारिणौ पहलगामाभिधानं स्थानं यावत् गत्वा श्रीनगरं प्रतिनिवृत्तौ। तथापि तो दलं वैश्वानरे-शलभवल्लिराश्चं नाभूद्यदपि तु तत्र गमनोत्कण्ठा दवी-भूता। 'विपत्तिकाले पालितो हिनी-मति' इत्याभाणका पुकेवात्र। एवमतिगच्छति सप्ताहे न किञ्चिदपि वृत्तान्तमवगतम्। अत

* *

वयमपि सज्जीभूताः शेषस्थानमवलोकयितुं । श्रीनगरात् चतुस्त्रिंशत्क्रोशं दूरं विराजते पहलगामनामकं स्थानम् । मध्याह्ने तैलयानोपकृताः मटनानन्तनागादिस्थानान्यवलोकयन्तः पञ्चवादनवेलायां प्राप्तवन्तः पहलगामाभिधानं स्थानम् । तैलयानावरोहणसमकालमेव केचन ब्रह्मचारिणोऽस्मद्दृष्टिपथमगुः । षोडशब्रह्मचारिषु दशैव ब्रह्मचारिणः अमरनाथं यावत् गतवन्तः । अहं स्वमनस्यचिन्तयं - यदा इमे स्वस्थाः ब्रह्मचारिणो न शक्ताः शेषस्थानं गन्तुं तदा मादृशकृशब्रह्मचारिणस्तु कथावशेषैव । तथापि नूनं गन्तव्यमेव ।

न शक्यते वर्णयितुं गिरिस्थानवर्णनीयां शोभाम् । सर्वतो देवदारुविटपिभिः परिवृतमस्ति । समीप एव कलकलशब्दं कुर्वती नदी प्रवहति । तं मञ्जुलदृश्यमवलोक्य श्लोकमेकं वारं वारं मम कर्णशष्कुलीं पूरयति स्म ।

"उपह्वरे गिरीणां संगमे च नदीनां धियो विप्रोऽजायत ।"

यदि पुण्यश्लोकः श्री. श्रीस्वामी श्रद्धानन्दमहोदयो ध्यानावस्थामपि केनचित्प्रकारेणायास्यत् तर्हि नूनमेव द्वितीयगुरुकुलारम्भिणामास्पदे- वेत्यहमचिन्तयं स्वमनसि ।

परितः सघनाम-पादपैर्विलसितं पहलगामनामस्थानम् ।

एवं दिनद्वयानन्तरं प्रचलिताः वयं 'चन्दनवाडी' इत्यभिधानं पदम्प्रति । शतद्वययुतानवसहस्रहस्तोच्चं विराजते स्थानमिदम् । पहलगाम नामकस्थानात् षट्क्रोशदूरमस्ति ।

हृद-गोष्ठी

तत्रैका सरित् विद्यते यस्य धारा-
द्वयं क्रमशः लवणशर्करोदकयोः
विमलम्। महदाश्चर्यम्। अपारा-
परमात्मनः लीला। [redacted] तस्याः
नद्यास्तीरे एका गृहा गौ आसीत्।
तां [redacted] मकर इति ज्ञात्वा तेन
च सह स्वमित्रं जिघ्रसवो वयं
दण्डैर्निष्कासयितुमीहामकार्ष्म। किन्तु
सफलतां न गताः।

अन्यस्मिन्नहनि प्रयाताः
वयं पञ्चतरणीनामकं पदमप्राप्नुम।
एकादशसहस्रहस्तोच्चं वर्तते स्था-
नमिदम्। मध्ये वायुजनेति नाम-
धेयं पदमस्ति। तत्र च सर्वतः
हिमगिरिखण्डैर्व्याप्तं, कल्लोलकलकलं,
गगनचुम्बदिव, गगनसमसुविशालं,
निखिलहिंसकशरीरिणां प्राणाधारं
शेषनागनामकं सरः। किञ्चित्काल-
मतिवाह्य स्वोद्देश्यम्प्रति प्रस्थिताः।

चन्दनवाडी नामस्थानात् दश-
क्रोशदूरमस्ति पञ्चतरणी नाम-
स्थानम्। तथा च 'वायुजन'
नामस्थानात् पञ्चक्रोशदूरम्।
सरणिरियं द्वादशहोरां यावद्-
ल्लङ्घिताऽस्माभिः। यतः प्रथ-
मतस्तावत्पर्वतोपर्यारोहणं
पुनश्च शिरसि वेदनोत्पादि-
का मातरिश्वा। कर्पूरं [redacted]
जिघ्रन्तो वयं लङ्घितोऽयं
मार्गः। अस्मिन् मार्गे तृणा-
न्नु नाममात्रमपि न ज्ञायते।

क्रोशद्वयात्मकनन्तरमा-
रोहणं समाप्यावरोहणं
प्रारब्धमस्माभिः। अवरोहणा-
पूर्वं वर्त्म वर्तते त्रयोदश-
सहस्रहस्तोच्चम्। सर्वत उन्नत-
हिमाचलश्रृङ्गैः परावृतमस्ति।
सम्मुखे च कोलाहलं कुर्वत्यः

पञ्च धाराः प्रवहन्ति। [redacted] दर्शकसहस्रहस्तोच्चं विराजते पदात्रयम्। केनचित्प्रकारेण रात्रिभोजनं समाप्य शयनार्थं गताः। कम्बलद्वयेन त्रयेण वा रात्रिः अतिवाहिता। प्रातःकाले पञ्चवादनसमय एव प्रयाताः वयमगरोपप्रभृति। पञ्चतरणीतीर्थस्थानात् क्रोशद्वयं दूरमस्ति। न जाने के के विचाराः समायान्ति स्म मम चेतसि। स्वलक्ष्यं दूरादेवावलोक्य प्रफुल्लमनस्को ऽहं किञ्चित्कालं निस्तब्धो भूत्वाऽतिष्ठम्। हिमनिर्मितसेतुद्वयं त्रयं चातिवाह्य तथा च फलाङ्गमेकं दूरं गत्वा प्रविष्टा वयं तस्यां कन्दरायाम्।

तत्रामरनाथे विशालैका कन्दरा वर्तते। तस्यामेक[redacted]स्मिन्पार्श्वे हिमनिर्मितं शिवलिङ्गमस्ति। श्रूयते यत् तच्छिवलिङ्गं [redacted] चन्द्रकलासमकालमेव वर्धते क्षीयते च।

होरैकोनतिवाह्य तस्मिन्नेव दिवसे 'चन्दनवाड़ी' नाम पदं प्राप्ताः वयम्। तत्र रात्रिं यावत् स्थित्वा पहलगामनामधेयं स्थानं [redacted] पुनश्च आगमाम्।

सितम्बरमासस्य विंशत्यां तिथौ प्रचलिता वयं 'जम्मू' नामकं स्थानम्प्रति। अपरेद्यु स्यालकोटजनपदं सम्यक्तया विलोक्य लवपुरं प्रस्थिताः। लवपुरात् स्वस्वगृहेषु गत्वा तेषु च ग्रीष्मावकाशस्य मासमेकमतिवाह्य प्राप्तवन्तः कांगड़ीगुरुकुलम्। किञ्चित्कालानन्तरञ्च पठनक्रिया [redacted]पूर्ववदारब्धा।

. . . .

(पालीभाषातोऽनुवादः)

राजोपदेश-जातक

(वीरेन्द्ररश्मोदयीय)

अतीते वाराणस्यां ब्रह्मदत्ते राज्यं कुर्वति सति बोधिसत्त्वस्तस्य अग्रमहिष्याः कुक्षौ प्रवेशसन्धिं गृहीत्वा लब्धगर्भपरिहारः स्वस्ति मातुः कुक्षेर्निरक्रामीत्। नामग्रहणदिवसे पुनः स ब्रह्मदत्तकुमार इत्येव नाम अकार्षीत्। आनुपूर्व्येण वयः प्राप्य षोडशवर्षकाले तक्षशिलां गत्वा सर्वशिल्पेषु निष्पत्तिं प्राप्य पितुरत्ययेन राज्ये प्रतिष्ठाय धर्मेण समं राज्यमकार्षीत्, स्वच्छन्दवशेन अगत्वा विनिर्णयमन्वशात्। तस्मिन्नेव धर्मेण राज्यं कुर्वाणेऽमात्या अपि धर्मेण व्यवहारं व्यरूरुचन्, व्यवहारेषु धर्मेण विनिश्चयमानेषु कूटार्थकारका न नाभूवन्। तेषामभावात् अर्थार्थिन राजाङ्गणे शून्यं प्राक्षीयत। अमात्या दिनमपि विनिश्चयस्थाने निषीद्य कञ्चिन्निश्चयार्थिनमागच्छन्तं अदृष्ट्वा प्रक्रामन्ति। विनिश्चयस्थानं (Court) छर्दितमभावं प्राप्तम्। ~~[illegible]~~ बोधिसत्त्वोऽचिन्तयत् मयि धर्मेण राज्यं कुर्वति विनिश्चयार्थिन आगच्छन्तो नाम न सन्ति, उपरवः (शून्य शान्ति) प्राक्षीयत। विनिश्चयस्थानं छर्दितमभावं प्राप्तम्,

* *

एषो यथा आत्मनोऽगुणं परिवेष्टुं वर्तते, 'अयं नाम
मेऽगुणः इति ज्ञात्वा तं प्रहाय गुणेष्वेव वर्तिष्यामि।" तत
पश्चात् 'अस्ति खलु मे कश्चिदवगुणवादीति परिगृह्णान्
अन्तःपुरे कञ्चिदगुणवादिनमदृष्ट्वा आत्मनो गुणकथामेव
श्रुत्वा जनपदं परिगृहीष्यामीति अमात्येषु राज्यं' एते मम
मर्येतापि अगुणमनुक्त्वा गुणमेव वदन्तीति बहिरन्तःपुरात्
परिगृह्णानस्तत्रापि अदृष्ट्वा अन्तर्नगरं पर्यगृह्णात्
बहिर्नगरात् चतुर्षु द्वारेषु ग्रामसामकोरं पर्यगृह्णात्। त-
त्रापि कञ्चिदगुणवादिनमदृष्ट्वा आत्मनो गुणकथामेव श्रुत्वा
जनपदं परिगृहीष्यामीति अमात्येषु राज्यं प्रतीक्ष्य रथमा-
रुह्य सारथिमेव गृहीत्वा अज्ञातकवेषेण नगरान्निष्क्रम्य
जनपदं परिगृह्णानो यावत् प्रत्यन्तभूमिं गत्वा कञ्चिदगुण-
वादिनमदृष्ट्वा आत्मनो गुणकथामेव श्रुत्वा प्रत्यन्तसीमान्तो
महामार्गेण नगराभिमुखो न्यवर्तत। तस्मिन् पुनः काले
मल्लिको नाम कोशलराजोऽपि धर्मेण राज्यं कुर्वन् अगुण-
गवेषको भूत्वा अन्तःपुरादिषु अगुणवादिनमदृष्ट्वा
आत्मनो गुणकथामेव श्रुत्वा जनपदं परिगृह्णानो तं
प्रदेशमागमत्। तौ उभावपि एकस्मिन् निकटे संकटमार्गे
अभिमुखौ अभूताम्। रथस्य उत्क्रमणस्थानं नासीत्। अथ
मल्लिकराजस्य सारथिर्वाराणसिराजस्य सारथिं 'तव
रथमुत्क्रमय' इति आह। सोऽपि भो सारथिन्! तव रथे

द-गाथा

उत्क्रमय अस्मिन् रथे वाराणसीराज्यस्वामी ब्रह्मदत्तमहाराजो निषण्णः इति आह। इतरोऽपि सो वदति। अस्मिन् रथे कोशलराज्यस्वामी मल्लिकमहाराजो निषण्णः 'तव रथं उत्क्रमय अस्माकं राज्ञो रथस्य अवकाशं देहीति आह। वाराणसीराजस्य सारथिः 'अयमपि किल राजा एव किन्तु खलु कर्तव्यमिति चिन्तयन् अस्ति एष उपायो वयः पृष्ट्वा दहरतरस्य (अल्पतरस्य) रथमुत्क्रमय्य महल्लकस्यावकाशं दास्यामीति विनिश्चयं (निश्चयं) कृत्वा तं सारथिं कोशलराजस्य वयः पृष्ट्वा परिगृह्णन् उभयोरपि समान-वयोभावं ज्ञात्वा राज्यपरिमाणं बलं धनं यशो जाति-गोत्रं कुलं अपदेशानीति सर्वं पृष्ट्वा 'उभावपि त्रियोजन-शतिकस्य राज्यस्य स्वामिनौ समानबलधनयशोजाति-गोत्रकुलापदेशा इति ज्ञात्वा शीलवत्तरस्य अवकाशं दास्यामीति चिन्तयित्वा। स सारथिं 'युष्माकं राज्ञः शीलाचारः कीदृश इति अप्राक्षीत्। स 'अयं च अयं च अस्माकं राज्ञः शीलाचारः' इति आत्मनो राज्ञोऽवगुणमेव गुणं प्रकाशयन् प्रथमां गाथामाह—

दृढं दृढस्य क्षिपति मल्लिको मृदुना मृदुम्।
साधुमपि साधुना जयति असाधुमप्यसाधुना॥

एतादृशोऽयं राजा मार्गादुद्याहि सारथिन् इति।

तत्र दृढं दृढस्य क्षिपतीति— यो दृढो भवति बलवान्

. . . .

दृढेन प्रहारेण वचनेन वा जेतव्यस्तस्य दृढमेव प्रहारं वचनं वा क्षिपति, एवं दृढो भूत्वा तं जयतीति दर्शयति, मल्लिक इति तस्य राज्ञो नाम । मृदुना मृदुमिति – मृदुपुद्गलं स्वयमपि मृदु भूत्वा मृदुनैव उपायेन जयति । साधुमपि साधुना जयति असाधुमपि असाधुना इति – ये साधवः सत्पुरुषास्तान् स्वयमपि साधुर्भूत्वा साधुनैव उपायेन, ये पुरुषा असाधवस्तान् स्वयमपि असाधुर्भूत्वा असाधुनैव उपायेन जयति इति दर्शयति । एतादृशोऽयं अस्माकं कोशलराजशीलाचार एवंरूपो मार्गादुदयाहि सारथिन् इति आत्मनो यं मार्गादुत्क्रम्य उदयाहि उत्पथेन याहीति अस्माकं राज्ञो मार्गं देहीति वदति ।

अथ तं वाराणसीराज्ञः सारथिः 'भो किं युष्माकम् आत्मनो राज्ञो गुणाः कथिता इति उक्त्वा 'आमिति' उक्ते यदि एते गुणा अवगुणाः पुनः कीदृशा इति उक्तवान् 'एते तावत् अवगुणा' भवन्तु, युष्माकं पुना राज्ञः कीदृशा गुणा इत्युक्ते तेन शृणुहीति द्वितीयां गाथामाह –:

अक्रोधेन जयेत्क्रोधं असाधुं साधुना जयेत् ।
जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनालीकवादिनम् ॥

एतादृशोऽयं राजा मार्गादुदयाहि सारथिन् इति ।

तत्र एतादृश इति एतैरक्रोधेन जयेत्क्रोधमिति

हस-गाम्भी

आदिकरोन उक्तौर्गुणै समन्वागत, अय हि क्रुद्ध पुद्गल स्वयमक्रोधो भूत्वा अक्रोधेन जयति असाधु पुन स्वय साधु भूत्वा साधुना, कदर्य स्तब्धमत्सरिणं स्वय दायको भूत्वा दानेन, अलीकवादिन मृषावादिन स्वय सत्यवादी भूत्वा सत्येन जयति, मार्गादुदयाहीति सोम्य सारथिन् मार्गतोऽपगच्छ एवंविधशीलाचारगुणयुक्तस्य अस्माकं राज्ञो मार्गं देहीति अस्माकं राजा योग्य इति।

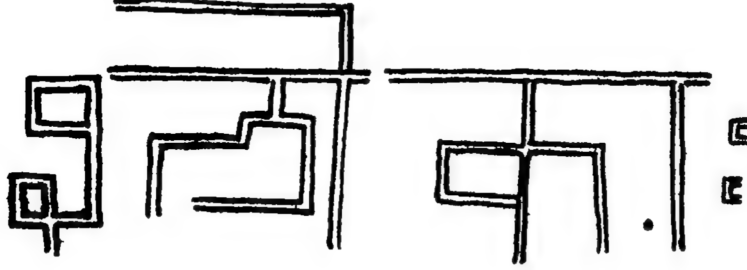
एवमुक्ते सति मल्लिकराजश्च सारथिश्च उभावपि रथादवतीर्य अश्व मोचयित्वा (अप)नयनीय वाराणसीराज्ञो मार्गमददताम्। वाराणसीराजो मल्लिकराजस्य नाम 'इदञ्च इदञ्च कर्तुं वर्तते इति उपदेश दत्वा वाराणसीं गत्वा दानादीनि पुण्यानि कृत्वा जीवितपर्यवसाने स्वर्गपदमपूपुरत्। मल्लिकराजोऽपि तस्य उपदेशं गृहीत्वा जनपद परिगृह्य आत्मनोऽगुणवादिन अहङ्कार च स्वकं नगर गत्वा दानादीनि पुण्यानि कृत्वा जीवितपर्यवसाने स्वर्गपदमेव अपूपुरत्।

बालनक्षत्रघुष्टवस्तु (उत्सवविशेष)

एकस्मिन् हि समये श्रावस्त्यां बालनक्षत्र नाम घुष्टम्। तस्मिन् नक्षत्रे बालदुर्मेधोजना चारिकया (राख ले) गोमयेन च शरीर मृक्ष्वा सप्ताहमन्य भगन्तो विचरन्ति, तस्मिन् जाति-

सौहृदे वा प्रव्रजिते वा इच्छा लज्जमानो नाम नास्ति, द्वारे स्थित्वा अश्लीलं भणन्ति, मनुष्यास्तेषामसभ्यं श्रोतुमशक्नुवन्तो यथाबलं अर्द्धं वा कार्षापणं वा प्रेषयन्ति । ते तेषां गृहे लब्धं लब्धं गृहीत्वा प्रक्रामन्ति । तदा पुनः श्रावस्त्यां पञ्चकोटिमात्रा आर्यश्रावकाः (बुद्धश्रावकाः), ते शास्तुरन्तिकं प्रैषयिषुः, भगवन् भदन्त सप्ताहं भिक्षुसंघेन सार्द्धं नगरमप्रविश्य विहार एव भवन्त्विति। तं च पुनः सप्ताहं भिक्षुसंघस्य विहार एव यवागूभक्तादीनि सम्पाद्य स्वयमपि गृहान्न निरक्रमिषुः । नक्षत्रे पुनः पर्युषिते अष्टमे पुनः दिवसे बुद्धप्रमुखं भिक्षुसंघं निमन्त्र्य नगरं प्रवेश्य महादानं दत्वा एकान्ते निषण्णाः भदन्त अतिदुःखेन नो सप्त दिवसा अतिक्रान्ताः । बालानामसभ्यानां शृण्वतां कर्णाः भिद्यमानाकारप्राप्ता भवन्ति, कस्मिंश्चित्कस्यचिन्न लज्जन्ते । तेन वयं कुत्रापि अन्तर्गृहं प्रवेष्टुं न अदाम । वयमपि गृहान्न निरक्रमिष्म इत्यवोचुः । शास्ता तेषां कथां श्रुत्वा बालानां दुर्मेधसां क्रियाकरणम् एवंरूपो भवति, मेधाविनः पुनः धनसारमिव अप्रमादं रक्षयित्वा अमृतमहानिर्वाणसम्पत्तिं प्राप्नुवन्ति । इत्युक्त्वा इमे गाथे ऽभाषिष्ट —

प्रमादमनुयुञ्जन्ति बाला दुर्मेधसो जनाः ।
अप्रमादं च मेधावी धनं श्रेष्ठं च रक्षति ॥
मा प्रमादमनुयुञ्जीत मा कामरतिसंस्तवम् ।
अप्रमत्तो हि ध्यायंस्तु प्राप्नोति विपुलं सुखम् ॥

श्री हंसराजो प्रथमस्य

भवभीति भञ्जकं भक्तमानवदुःखदुर्गति हारकम्
वसुधासुधारवि चन्द्रपालकमीश्वरं भवतारकम् ।
वनवीथिकाकाननां समेकमनेक संकटतारकम्
प्रणमामि सन्मुनि सर्वमानववन्दित श्रीजिनायकम् ॥१॥

वनसुन्दरं तृणधान्यवृक्षफलावृतं सुखदायकम्
जलनिर्झरनदजशोभितञ्च तिरस्कृतेन्दुपुरप्रभम् ।
नवपङ्कजैर्जलपुष्पकैरति सुन्दरं अति सत्कृतम्
नरसङ्कुल वनसंस्थल, पशुपोषित जनवन्दितम् ॥२॥

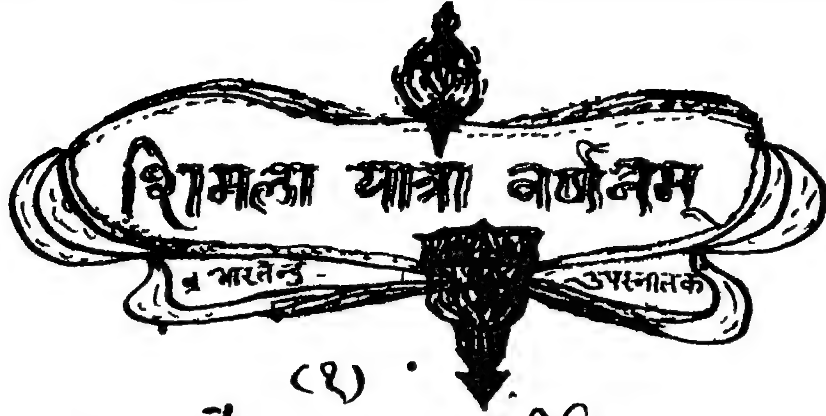
शशिसूर्यतेजसि संस्थितं , हिमपर्वतैरतिसुन्दरम्
धनधान्यरत्नविशालकाननसंकुलं गिरिसंवृतम् ।
मृगसेवितं हयराजितं शिखिनादितं हरिसंकुलम्
मुनिपादपद्मपवित्रितं गिरिशृङ्गकैरुपशोभितम् ॥ ३ ॥

कुसुमाश्रितं हरिणाश्रितं मुनिनाश्रितं भवसुन्दरम्
फलपुष्पगुच्छभराजितं सुरभिश्रितं सुरकीर्तितम् ।
प्रथितं सदा भजसा हृदा कथितं च संस्कृतिभासुरम्
प्रणमामि सम्प्रति सर्वमानववन्दितं शुभभारतम् ॥४॥

हरिनादितं गजगर्जितं मृगसेवितं शिखिनर्तितम्
हयहेषितं कपिकूर्दितं शुकसारिकापिककूजितम् ।
जम्बूकदम्बुतालतमाल-चन्दन शाल्मलीलकुचाकुलम्
कदलीकदम्ब-मधूक-चम्पकनिम्बबिल्वक संवृतम् ॥ ५ ॥

सुलकुचाडिमपीलुभिस्सरलैश्च कुन्दनपादपै-
श्च नवैर्द्रुमैर्वन-चम्पकागुरुभूर्जबिल्वपाटलैः ।
सहकारपिप्पलनारिकेलसमावृतं स्फटिकावृतं
शुभभारतं मुनियोगिसेवितपादपद्ममुपास्महे ॥६॥

(१)

अथागते शुभ्रतुषार-वर्षिणि,
क्रमेण हेमन्तऋतौ भमकात् ।
उपस्थिता तत्सममेव वार्षिकी,
परीक्षिका हन्त! चिर-प्रतीक्षिता ॥

(२)

याता समाप्तिं ऋतुपिशाचिनीतमा,
सुदीर्घ-कालं परिशोषिणी वपुः ।
दूर्वातिरेखाच्च समन्ततस्ततः,
क्रीडन्ति बालो[1] अकुतोभया इव ॥

१. धाना इत्यपि पाठभेदः ।

(९)

सन्ता महान्तश्च ततश्च केचित्,
पंडाश्च नागाख्य दिगम्बरास्तथा।
निर्वाणपुरासीन निरञ्जनी पुनः
धूमाग्निसस्तु गज पृष्ठ संस्थिता॥

(१०)

मासैक काल समभूदत्र निशम्,
समन्ततः संमदसंप्रसारः।
आसीच्च शोभा नयनाभिरामा
सेडी प्रदेशस्य विशाल शाद्वले॥

(११)

ततश्च प्राक् खाण्डवदाहदक्ष-
श्चिरात् बुभुक्षाकृशित कृशानुः।
६० पापान्यशेषाणि स लोल-जिह्वया
जग्रास संव्याप्त पुरवोऽतृप्तः ॥
स्य

दे -गौडी

अथ षड्भि र्विविध दल सज्जा प्रयाणादि वर्णनम् —

(१२)

जाते च तस्मिन् सुभगोत्सवे कुमार-
दिनात्प्रभु: सत्वरमेव नाशम् ।
दीर्घावकाशोत्सुक पात्रवृन्दं
विनिर्ममेऽनेकदलानि प्रत्यहम् ॥

(१३)

ज्येष्ठस्य मासस्य हि पञ्चमे दिने
रवौ च वारे दशवादने तु ।
दलस्य पञ्चाम्बुप्रदेश जिगमिषो:,
प्रयाणकाल: समुपस्थित क्षणात् ॥

(१४)

ततश्च केचिद् सुधावतीर्णा:
पुरीमिवेन्द्रस्य मनोहरं दृश्याम् ।
काश्मीर इत्येव जगत्प्रसिद्धाम् ।
~~हिमाद्रि संवेष्टित~~
प्रतस्थिरे शुभ्र हिमाद्रि वेष्टिताम् ॥

(१५)

ततश्च कुल्लूविजयाय सज्जम्,
अनरङ्जीवस्य + इवा परं बलम्।
समग्र सामग्रि समेतमद्भुतम्,
काष्ठामुदीचिं प्रति संप्रतस्थे।

(१६)

गतेषु सर्वेष्वपि बालकेषु,
सुस्वल्प सामग्रि युताः सुवीराः।
शिमलेति काकाधिप* राजधानीम्,
विसर्गपुत्रैर्नु (१०) मिताः प्रतस्थिरे॥

(१७)

नमो नमस्ते भगवन्नमस्ते।
शिवा भवन्तु भवता च मार्गाः।
स्नेहो पादिस्थौ जयिवान्नादै-
- र्यत्ता पुरान्मित्र सखौ विजिता।

* [illegible]
[illegible] - नामस्र रोग

(१८)

याने च स्वैरं सरति स्वमार्गे
भव्ये वन वै गिरिराजराजिते।
चकार स्निग्धैर्नव वर्षसीकरै
मार्गाभिषेकं खलु मेघराज ॥

(१९)

नेत्राभिरामै नवैवल्लरीयुतै
परिस्फुरत्पल्लव पाटलाभै।
उभे समन्तान्नितरां निविष्टा
सभाप्रभुर्दृष्टिपथं वनान्ता ॥

(२०)

x ~~क्षणाच्च वृष्टि समभूत् [illegible] धूपा~~
x ~~वीतै [illegible] हि वातायनमार्गगामि~~
भि।

क्षणाच्च वृष्टि समभूदधूपा,
वातैर्हि वातायनमार्गगामिभि।
म्लानि ययौ स्वेदमयश्च पूर
समागते दूनपुरीप्रदेशे ॥

१ दून = देहरादून

(२१)

ततश्च राज्ञावधिरोप्य तत्पुरम्
सद्यः प्रतस्थुर् रमणीयमार्गात् ।
सभाग्यपूराजपुरं सुरम्यम् ,
चक्रुश्च तत्रोदरपूर्तिमापणात् ॥

(२२)

~~जातें [illegible]~~
कृतातपत्रा घनस्निग्धमेघैः
प्रवीजिताः शीतसमीरवीचिभिः ।
गोष्ठीकथावीरणलाद्धि ताश्चन
प्रारेभिरे पर्वतराजयात्राम् ॥

(अपूर्ण)

हृद्य-गोष्ठी

परतन्त्रदेशशिक्षा

शिक्षास्वातन्त्र्ये नितरां प्रतिबन्धो वरीवर्ति । यदि कस्मिंश्चिद्देशे एतादृशी शिक्षा दीयते यत्तत्रत्याः स्वदेशस्य स्वातन्त्र्येतिहासं सामाजिकेतिहासं चापि न खलु जानन्ति, नहि तस्यार्थिका, सामाजिका राजनीतिका वा कथाश्चिदपि दृष्ट्योन्नतिर्न सम्भाव्यते । यदि कस्मिंश्चित् परतन्त्रदेशे स्वतन्त्रदेशेतिहासः स्वदेशीयप्राचीनवीरेतिहासश्च पाठ्यते नहि तत्र स्वतन्त्रताविषयकोऽभिलाष एव नोल्लसतीति । तस्मात् एतदपि ज्ञातुमिष्यते प्रभवति यत् स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ययोः किमन्तरम्? किं नाम पारतन्त्र्यम्? कीदृशानीह दुःखम्? स्वातन्त्र्यस्य कोऽपि प्रभावः किं च तस्य प्रभावमित्यादिविषयकं ज्ञानमेव तेषां न भवति, स्वातन्त्र्यकामनायाः कथा तु दूरमास्ताम् ।

यदाऽपि कश्चिद्वैदेशिको राजा

. . . .

कमपि देशं शासितुं तत्र च स्वकीयं स्थिरशासनं चिकीर्षति तर्हि स तत्रत्यानां शिक्षां सामाजिकराजनीतिकादि दृष्ट्या ऽपङ्गुं विदधाति, यथा ऽऽङ्ग्लैरस्माकं देशे व्यधायि। अद्यत्वे शासकविद्यालयमहाविद्यालयप्रभृति संस्थासु या शिक्षा प्रदीयते तस्या राष्ट्रेण सह मनागपि सम्बन्धो न विद्यते। विदेशीयशासनसम्बन्धाच्च वैदेशिकानामनुकराः, काश्चिच्च चरित्रहीनतन्कारिण्यः कथा विद्यालयेषु पाठ्यन्ते परन्तु बुद्ध्यांकरण्यो कथा उपनिषदां आचरणानुबोधकथाः, प्राचीनसाहित्ये वीरत्वगाथाः, न केवलमिमाः प्राचीनकथाः एवापि तु नातिप्राचीनवीर 'वैरागीबन्दा' - गुरुगोविन्दसिंह - लक्ष्मीबाई सदृश शूरवीराणां शौर्यकथा न जातु कोमलधियां बालानां कर्णकुहरयोः प्रवेश्यन्ते। यश्च स्वदेशेतिहासो ऽध्याप्यते सोऽप्येतावदशुद्धो यद् भारतीयानां बालानां मनः ...

दृव-गोष्ठी

. . . .

स्वदेशप्रेम स्वकीय संस्कृतिप्रेम च पदमपि कर्तुं न पारयति । शिक्षितानां भारतीय युवा: स्वदेशापेक्षया विदेशीयवीरपुरुषाणां सम्बन्धे ज्ञानं महत् प्रमाणं वर्तते, विदेशीय सभ्यता संस्कृत्योश्च महती श्रद्धा महती चास्मिता च संजायते । एतादृश्या-मवस्थायां कथं भारतीय युवका: स्वराष्ट्रं प्रति न विस्मरिष्यन्ति कथं च ते 'स्वराष्ट्रमेव मातृभूमिरेव' - बोद्धुमीहन्ते ? राजकीय विद्यालयेषु च इति-हास: पाठ्यते तत्र मठमन्दिर निर्मापयितॄणां भिन्नभिन्न युद्धकाल निर्देशानां, विजेतृविजितकाल प्रतिपादनमेव हि च न किञ्चिद् दृश्यते ? विद्या-र्थिनः एतल्लक्ष्यं प्रभवन्ति यद् भिन्नभिन्नप्रदेशेषु कीदृश्य: सामाजिकार्थिक राजनैतिक परिस्थितयः समुदयन्ति कथं कथं च तासां प्रतिविधानं व्यधीयतेति ।

एतादृग्दशाया उत्तरदायित्वं भार-तीय शिक्षाविज्ञान संचालकेषु दार्शनिकेषु च

वेविद्यते । ते भारतीयोऽपि स्वदेशीय वस्तुर

शासककुलाभिमाः शिक्षादर्शं न बोधयन्ति । वर्त-

मान शिक्षया प्रभावेण बाल्यादेशीयाना चेतः

स्वदेश गौरव तत्पुनरुद्धाराय स्फुरितं न भवेत् ।

सम्प्रति देशोद्धारस्य विविधकार्येषु शिक्षा-

प्रकार परिवर्तनस्यापि प्रधानं स्थानम् । शिक्षा

राष्ट्रीकरणं न केवलं परतन्त्रदेशस्य कृते

आवश्यकमपि तु सर्वेषामपि देशानाम् । यदि

स्वतन्त्रदेशेष्वपि शिक्षाऽभावः, स्वराष्ट्र राष्ट्री-

यता शिक्षा वा भवेत्तर्हि तेषामपि स्वराज्यं

न चिरस्थायि भवितुमर्हति । स्वल्पेनैव कालेन

तेषां राज्यं परहस्तगत दृश्यते ।

रूस देशेऽपि जार शासने

वर्तमान भारतदेशापेक्षया न काचिदुन्नताऽवस्थो-

पालभ्यत । किन्तु रूसीय राज्य क्रान्त्यनन्तरं

यदा लेनिन महोदयेन प्रजातन्त्र शासनस्य प्रथमं

प्रधान पदमलंकृतम् तदा रूसदेशे शिक्षा-

दूत-गोष्ठी

विभागे ऽस्मिन् पञ्चयोग व्यापक परीक्षणानि प्रारब्धानि। अस्य च स्वदेशे शिक्षाप्रचारे चैवोन्नत सत्तार प्रतिष्ठानं संवृत्तो यत्र तु कश्चित् केऽपि निदर्शन ... वा ऽलम्।

आगच्छतो ऽस्य शिक्षणस्य शाखा केनैव नियोज्यन्ते। तत्र च न केवलं बालकेभ्यो ऽपि तु वृद्धेभ्यः पारम्परिकेभ्यो ऽपि शिक्षा ऽनिवार्यतया प्रदीयते। तत्र शिक्षणस्य निम्नाङ्गानि —

(१) विद्यालय प्रवेशात् प्राक् प्रारम्भिकी शिक्षा। अष्ट वर्ष बालकानां कृते च।

(२) उच्चशिक्षा

(3) Extension classes व्यावहारिक शिक्षा च।

(४) पुस्तकानां पत्रिकाणां प्रकाशनम्।

(५) अद्भुतागार (Museum) पुस्तकालय नाट्यागारादि स्थापन शिक्षा ।

(६) परीक्षणात्मक विचारणा ।

(७) ग्रामेषु वाचनालय स्थापनं तत्र सञ्चालनाय शिक्षणम् ।

(८) नागरिक कर्मकरां (मज़दूर) णां संघ (Trade union club) निर्माणं, तेषां प्रत्येक दिवसे शिक्षा प्रबन्धनम् ।

(९) कम्युनिस्ट संघ सदृशं सर्वत्र सेवक (Scout) ना शिक्षणम् ।

(१०) सैन्यवार्त्ता सैनिकानां समाज विज्ञान शिक्षा सांस्कृतिकी शिक्षा-व्यवस्था ।

(११) पारस्परिक सहायता - स्वच्छता - कृषिविज्ञानकस्य प्रचारः ।

दूत-गोष्ठी

इमे सर्वेऽपि शिक्षाविभागा
बालान् अनुसृत्य विदधति अनुभवेन वास्तविक
नागरिकान् सम्पादयन्ति । स्वतन्त्रे ऽस्मिन् देशे तु
शासक दौर्बल्येन सर्वं प्रवर्धते परन्तु कश्चित्
भारतमो देश कंधनेतद् सर्वं कर्तुमप्रति
बद्ध श्रमते । बहुतमु देशे स्वतन्त्रा एवं
तादृशं सर्वं राष्ट्रोपयोगि शिक्षा कार्यं
सम्पादयितुं पारयति किन्तु भारते ऽपि
किञ्चिदल्पमात्रं क वा ऽनुपातं प्रभवति
६० । न हि देशे प्रतिनगरं प्रतिग्रामञ्च राष्ट्र
पशिक्षणालया धार्मिकशिक्षणालयाश्च न
जनतया स्वयं संचाल्यन्ते, नहि देशं
शीघ्रमेव जागृति गमिते आगामिता च
भारतीय जनता पुनरपि स्वतन्त्र-संग्राम-
अनुभवेन, सकल देश शिरोमणि भारतस्य

हृद-गोष्ठी

साहित्यमहत्ता

श्री विनयकुमार

ज्ञानराशेः संचित कोश एव साहित्यमित्यभिधीयते जनैः। अतएव-ऽपि साहित्यरत्नाभावस्य शनैः पतन पङ्कौ निर्जीवमिव स्वकीयमेव साहित्यविहीना वाग्देवी वनितावियोगिनेव न कदापि सम्मानमर्ह्यकरोति। मौलिकसाहित्यस्य महत्ता शोभाया अवश्यम् आधारः। यदि कुत्रचिज्जातिविशेषस्योदय वाञ्छन भवेत्। धार्मिकमौलिकानां सामाजिकस्थितीनां, एतेत आख्याना एजोपितत्व पतितत्त्व प्रतिबिम्बमुपलभ्यते नहि साहित्य गम्यते एव। साहित्यमेव निर्णायकं सामाजिकानां शक्तेः जीवनस्य वा, समृद्धिर्वा सत्कृतेर्वा, सभ्यताया असभ्यताया वेति। यदि कस्याञ्चिज्जातौ साहित्याभावस्तन्न्यूनता वा दृश्यते नहि— तेन सहायतेव ज्ञायते यत् सा असभ्या अपूर्णा वाऽस्तीति।

यादृशी यस्याः सामाजिकीस्थितिस्तादृशं तस्य साहित्यम्। जातीनां क्षमता सजीवता च साहित्यदर्पणे एव प्रतिबिम्बिता सम्यक् प्रत्यक्षीभवति। साहित्यस्य पर्यवेक्षणेनैव - जातिविशेषस्य वर्तमाना भूतकालिकी च जीवनशक्तिः प्रतिपत्तुं शक्यते।

उदाहरणार्थ -

आहारत्यागं करोतु भवान्, अथवा स्वल्पमेव आहारं गृह्णातु भवच्छरीरं कृशं भविष्यति। अचिरेणैव च विनङ्क्ष्यति। एवं च यदि भवान् स्वाधिष्ठ मनो वा साहित्यकल्पतरोः रसास्वादनाद्वञ्चितं करोतु, निश्चय-

* *

यत्नाच्छ्रुते शनैः कार्याण्यपि
तं च भविष्यति । सत्यमेवै-
तत् यत् स्वकार्येष्वलसानां
शरीरावयवानां शक्तिः क्षीयत
एव । यथा शरीरेण भोजन-
मपेक्ष्यते तथैव मनसा साहि-
त्यम् । अतो यदि वयं स्वां
प्रियां विकृतिशून्यां कालान्तरे
च नष्टप्रायां न वाञ्छामस्त-
र्हि सततमस्माभिः साहित्यं
सेवनीयम् । मनसो बुद्धेश्च
भावनानां च पुष्ट्यै च वा-
स्तद्द्वारा विकासेच्छुरुपायो
लक्ष्यताम् । परमवधेयमि-
दम् — यदपथ्यभोजनेन
यथा काय आमयाविष्टः
सञ्जातो विपरिणमते तथैव
विकृतसाहित्यस्याध्ययनेन —
मनोऽपि विकारग्रस्तं तथा

अस्वस्थं जायते । मनसो
बलं शरीरस्य स्वस्थता च
सुसाहित्यमेवावलम्बते ।
अत एव निर्माणमिदं यत्
यथार्थेन मनसो विकास-
स्य साधनं सत्साहित्यमेवा
—।- निजजीविकायै यदि
वयं सभ्यता चान्यासां जा-
तीनां स्पर्द्धामहे तदापरि-
श्रमेणोत्साहेन च नव-
साहित्यस्योत्पादनं पुरातन-
स्य च सुरक्षणं विधेयम्
यदि च स्वमानसिकजीवनं
साहित्यात्मीयां सांस्कृ-
तिकीमेवावस्थां हितकारिणीं
मन्यामहे तर्हि सर्वथैवास्याः
साहित्यसेवायाः क्षणो-
ऽप्यवसरो न परित्याज्यः ।

देव-गोष्ठी

कदाचित् कश्चित् राष्ट्रस्य भाषा स्वस्याः ऐश्वर्यकाले इतरभाषासु स्वप्रभुत्वं स्थापयति । यथा फ्रेञ्चभाषया जर्मन रशियन इटालियन भाषासु स्वप्रभुत्वं स्थापितम् । इदानीं तेषामङ्ग्लभाषाऽपि लौकिकी प्रभावान्विता । कदाचिदस्या अवस्थाया कारणं राजनैतिकमपि भवति । विजितदेशानां भाषा जेतृराष्ट्रीयां भाषां गृह्णन्ति । तासां साहित्योपादानं यदि सर्वथैव न विरमति तथापि विशिष्टतमं अवश्यमेव । परन्तु नैतिकताया बोधनक्षमताभावो यत्र राष्ट्रे न सम्भवति । इत्यादृशानि कारणानि: विजिता भाषाः पराधीनतायां तदैव स्वनैसर्गिकं आच्छादनं दूरमुत्क्षिपन्ति । जर्मनी इटली कतिपयशताब्दीपर्यन्तं वर्षं फ्रेञ्चलैटिनयो जाले बद्धा आसन् परं कदाचित् यदा स्वराष्ट्रभाषायां विजयोदयः । स्वसाहित्यमेव पुष्यन्ति न ह्यानीम् । इंग्लैण्डदेशस्य भाषा या नामापि न विस्मरति न विस्मारयति च पूर्णमेतत् न स्वभाषां साहित्यमेव स्वजातेः शिरोधार्यं स्थापयन्ति । देशीयभाषाणां पठनं पाठनं प्रतिवासरेष्वपि महत्त्वपूर्णमस्य विज्ञानं कृत्वापि विशेषसाधनम् नैव गच्छति । स्वदेशस्यैव स्वनु विशेषेण पठनं शक्यते । स्वा भाषा निरसहाया निर्धना च भवति प्रजाः नियुक्ताः, तस्याः कृतघ्नतायाः लेख प्राप्नुयात् इति मनुष्याः वाक्ये अपमानकं स्वभाषां विस्मर्तुं शक्नोति नान्यः । तथापि समाशयो अन्यदापि इतरदेशीयभाषा अध्येतव्या । परं न केवलं

एवं अपितु आवश्यकतायां अनुकूलतायां अवकाशे चापि त्वनेकभाषाज्ञानमर्जनीयम् । नात्यर्थौचित्यं यत् महासागरशिशु सचेतनस्य । हेयस्तु न कदापि अपि विधेय । सेतां तु — "बालादपि गृहीतव्यं युक्तमुक्तं मनीषिभिः" इत्यनुसारं ग्राह्यमेव । परं स्वीये भाषासाहित्ये च प्राधान्येन — गणनीये । यतोहि — स्वस्य स्वदेशस्य, स्वजातेश्चोपकारः

卐 卐 卐

卐 卐 卐

कल्याणकारश्च स्वकीयभाषायाः साहित्येनैव सम्भवति । गांधि-विज्ञान-धर्मराजनीतीनां च भाषया लोकप्रसिद्धया भवितव्यम् । अतः स्वभाषायाः साहित्यसेवा आजीवनं सर्वथा परमधर्म इत्येव स्वीकरणीया । इत्यलं पल्लवितेन विदुषां पुरस्तात् ।

गीतिका

ले स्वराजों नवीं दशमस्य

भारत! चरण सरसिज वन्दे ——

रम्यमुदार सौरभसार, मन्द समीरं कृत रसभारम्

सौरभं विभवसु विशदम्, वन्दे ... भारत! चरण.

शतशत देवैं रपि कृतगानम्, मधुकर गीतैरनुगतरागम्

मानस सुहृदस्य नन्दितम्, वन्दे ... भारत! चरण

नवमणि पुञ्जैं रञ्जितदेहम्, शुभकर जातैं विततिभासम्

भक्ति विनत जनवन्द्यम्, वन्दे ... भारत! चरण.

रम्य निनाद हंस प्रसार, मन्द समीरं क्षिति सुखगारम्

गौरव विभवसु विशदम्, वन्दे ... भारत! चरण

शष्प सुरम्य भास विकीर्णम्, फलभर भरित निजाङ्कम्

भारत सुहृदस्य हृद्यम्, वन्दे ... भारत! चरण

श्यामल वृक्षैं सकुल कूलम्, सुन्दर शैलैं द्विगुणित शोभम्

विधुरित सकल कलाधर भासम्, वन्दे - भारत।

तालतमालाशोक सुरम्यम्, हिमगिरि कृतमुनि वासम्

योगिजनैं कृतवसतिम् वन्दे - भारत। चरण

अनु विरञ्चि सुरैंरभिवन्द्यम्, सुरनगराभितदीप्तिम्

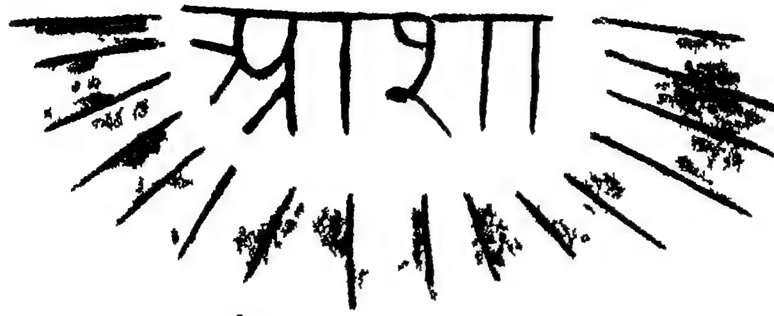
भक्तिविनत जन वन्द्यम्, वन्दे - भारत। चरण

विश्वमनुष्यैं निज सुगीतैं, गीतगेयं गुणाढ्यम्

विश्व विभव परिशीलम्, वन्दे भारत। चरण

किमिति रोगाक्रान्तोऽप्य-
हन्यमानदेहदण्डतया अन्तर्मध्यशाखी
व प्रवेपमान, अस्थिमात्रावशेषतया
उत्कीर्णमूर्तिरिव परिदृश्यमानोऽपि
खलदु जीवेन अतिक्रमेण सादरं
प्रतीक्षित इव। किमिति पुन पुन प्रपाति
तपीडापुञ्जपञ्जरित., निरतिशयानि-
शानिशानिविष्टनयनतयेव समग्र-
संसारमपगतसारम्' एकान्ततो दुःख-
चिन्तापदभारञ्च निश्वाप निश्वापं चि-
ताश्रममुररीकुर्वन्न प्रतिष्ठते कर्तुम्।
कारणं हि खलु सर्वास्वप्यवस्थासु

नितरां केवलमेकमेवेदम् आशाख्यम्।
मनुष्यो हि समुच्छ्रितकृष्णतमकालोऽ-
पीह भविष्यदाकाशे विकाशमानमाशा-
प्रकाशमालोक्य समवधारयति धैर्यं,
अवगणयति च दुःखम्। अनयैव
मानवसाधारणं प्रवृत्त्या कारणभूतया
जगतीह कवयो दुःखदुनान् आश्वास-
यन्ति मनुजान् केचन तावत्कवय
आत्मनोऽपि दुःखनिर्वाणार्थं समाश्र-
यन्त्येनामेवाशालतिकामिति नासत्य-
मङ्गीक्रियते मया। आशारूपमेव दर्श-
यन्नुपदनाय कश्चिद्युल कवि —

. . . .

Be still sad heart

and cease repining,

Behind the clouds is

the sun still shining;

अर्थात् — "शान्तो भव शुचं मुञ्च,

अनुमेघं रविप्रभा ।

इति वच विशद विलोकयाम

आशा पाशभरणायात्पर्याविश्यका-

ङ् इति । आशा विना मनुष्यजीवनं

प्रतिक्षणं क्षतिग्रस्तं स्यात् । न खलु

आपत्प्रभञ्जनो जन नयेन्मृत्युलोक

मितीव समाश्वासनीयमपादप इवाशा ।

"किं करोमि क्व गच्छामि पतितो दुःख-

सागरे" इति दशामुपगताय पुरुषाय

केवलमाशैव सहायिका सखी वा ।

आह च कश्चित् —

"किं कर्तव्यविमोहिते हि पुरुषे,

आशा महनाश्रय"

सृष्ट्यारम्भे हि परमपुरुषेण

सरचिते पुरुषवर्गे, प्राक्तनपुण्य-

पापादि विविधकर्मत्यापार्यञ्च

समुत्पादिते सुखदुःखादिद्वन्द्वे,

न पुनर्दुःखाब्धिमग्नो जनवर्गो

मम सर्गविसर्गं कुर्यादिति

व्यरचि अमोघौषधमाशास्वरूपम् ।

अथ तावत्प्रथम आशाप्रकार ।

कुत्रचिदन्यत्र कस्यचि-

देवंस्तुत प्राप्त्यर्थमिच्छाशा

विधीयते । अस्यामाशया तृष्णा-

याञ्च महदन्तरं वर्तितेराम् ।

इयमाशा महत्कार्यसम्पादिका

उन्नतिपदे स्थापयित्री च नृणाम् ।

मनुष्यो हि विधीयमानाशाविशे-

षाद्यप्रेतुप्रतियाति, तथाऽऽश

या पुनः पुनः प्रतिहत, सञ्जी-

वोद्गच्छत्युन्नतिम् । इयमेव

आशा कदाचिदात्माभिमानरूपे-

हृद-गोष्ठी

यां समधिगम्य समक्षं पुरुषमध्यपाता
लिप्सार्पति हिताय च योजयते।
मनुष्यो हि नामैकामाशामुपजीव्य
कार्यं कुर्वाणो जगतीतले कदापि न
लभतेऽनुत्साहम्। पितरौ नाम
स्वपुत्रे महतीमाशां विदधत् प्रकृत्यैव
प्राप्नोति पुनः प्रकर्षमार्गमापन्नः।
पुत्रोऽपि नाम तामाशां पितृवरप्र
युक्तामालक्ष्य विपरीतमाचरन्नपि
सहसा सचेतयते करोति च यथा
यथं।

आशा नाम असाधारणा
अनुपलभनीया अत्युच्चा न न
कदाऽपि करणीया। एतेन हि
मानवः महतीमपि कदाचिदाप्नोति
उन्नतिम्। आलम्ब्य महती सुफला
आशा प्रचलित कदाचित्फललाभ
लाभाय अकस्मात् प्राप्य आशा
विपरीतानुपातेन विषादमालभते।
कदाचिद्धि जना आशा
मानमालम्ब्य तथैव सलक्ष्य गत्वा
स. सजायते न तत्प्राप्त्यर्थं
कोऽपि यत्नो विधीयते। एवं
आशया सर्वोऽपि जनो ~~[illegible]~~ मानव
तत्त्ववेत्ता नाऽनुत्सहेत। एवं
दृश्यते हि आशा समर्थं समर्थं
अन्नरूपमापतन्तीति कथम्।

दुर्गति भाग्यहीनस्य

(निबन्धक - [illegible])

अस्माभिस्तु संसारे असारे वा निखिलेऽस्मिन् जगति तत्रैव [illegible] परम [illegible] [illegible] मात [illegible] । तत्र च गुर्जरा [illegible] जीवितुं [illegible] ननु [illegible] तत्र [illegible] । सहैव [illegible] प्राप्त परिचय । पर न खलु तत्रैव [illegible] कुत्रचिदपि [illegible] जीवितुम् [illegible] । कस्यचिदपि वस्तुनः [illegible] तेषां न [illegible] नैवोपलब्धिर्भवति परम [illegible] [illegible] लेशमात्रम् [illegible] कस्यापि ।

आर्यभाव [illegible]

तेषां मध्ये [illegible] [illegible] [illegible] परीक्षणे । [illegible] [illegible] [illegible] तेषु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । अस्तु ।

संस्कृत [illegible] [illegible] सुन्दरं (such) यस्य नानाविध शब्दे विविध [illegible] विचार [illegible] ।

* *

भावमेतस्मयमत्वात् स्तु नाथ रूपनमेव किन्तु, स्वर्णे सुगमता। सम्प्रति अहमेकस्मिन्नद्भुते नैपुण्ये भवतो नेतुमभिलषामि। को न वेत्ति महाराजभर्तृहरिप्रणीतं श्लोकं-

'खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापितो मस्तके, वाञ्छन् देशमनातपं विधिवशात् तालस्य मूलं गतः। तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः, प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितो, यान्त्येव तत्रापदः।"

तात्पर्यमिदं यद् भाग्यविरहिताय जनाय न कुत्रापि स्थानम्। प्रथमं तु खल्विटं भाग्यविरहितं जनं दिवाकरेण स्वातपानि यद्वा कस्य शिरसेन न केवलं, पुनः मरीचिमालिनो निशितमरीचिभिस्तापितेन, दुर्भाग्यविहीनमपाकर्तुं तालतरुणामूलम्। तत्र पवनराजेन प्रकोपे, पतितं च महाफलं प्रबलप्रभञ्जनेन सम्मगतस्य शिरसि, अस्तु भवता ते कथयन्तु आसीत् तुमविदितं तस्मै स्थानम्। यद्यप्रसन्नो ननु देवेषु सर्वे देवा अपि समनुयन्तु।

श्लोकेऽस्मिन् भर्तृहरिणा लघ्वस्यापि तस्य प्रत्यादेशम्। यत्र तत्र सर्वत्रैव भाग्यरहितेभ्य समस्तानि ननु द्वाराणि। तेभ्यः ~~[illegible]~~ किन्तु धरित्रीमण्डले किम्, सूर्यमण्डलेऽपि न स्वर्गसुखमपि वा।

अस्मिन् लोके समालोचन प्रतीत जन्म नैश्चेद् रावण घोरकाव्यमपि किम, रक्षितोऽपि, परलोकगमनेऽपि तेषु नरकद्वारमुन्मुद्रितं यत्र अननुभवन्त्य नरकमानमनुभवन्तीति। लोकानां कृते नित्यमेव आशा सेवनीया पत्नलता पालक परमात्मा

देव-गोष्ठी

* *

पि दैवनिहतेभ्यो न खलु क- कुर्मं, भाग्यनिरहिता एव । हि

शिलाहिशोक प्रकल्पो ... । स्थिता देव ।

पर कि करोतु नागी- शङ्का भवितुमर्हति यद्

रवर, कर्माभिप्राय- विपाकल- कुसप्रदेशो समाजवाद ...

प्रदानाय स्वकुलानामपि ... व्येन प्रभवति, कदाचिन्नैव

स्विन् जन्ममरणदुःखे प्रपतेयुः । कश्चिद् भाग्यहतक रला ...

... चेद् भारतवर्षे स्वाधीन- ति । शङ्के यदपि गगनकुसुम

... पुत्र अनिच्छति देश- ... निर्मूला । ...

... दण्ड दानाय । ... (परमात्मने) ...

... देशिका ... ग- ... एव । ... कोऽपि

... नहि ... सटेलिन ... निष्कृप-

... किमपि कि ... कृपाणपाणि ... कुर

... भविता । एतौ सर्वं ... सिद्ध एव । ...

... परन्तु परम ... ... एव ...

भाग्यहीनानां ... ... दत्ताम् ...

पूर्णत एव ... । एवा य ... निमग्नानामपि

श्रेणी ... ...

शक्तिरिव । आत्मा देश ... ... प्रभुभिः

... देशो ननु । ... भाग्यहीना ... । आत्मा ... ।

... तेषां कृते ... ...

... ... । तेषां ... ...

... ...

... ... । कि ... ।

* *

यत्र भाग्यविरहितान् दुरात्मा मुकुंदम सत्करणेनाधिगम्यते भयकृत् मेधा। सर्वदा स्वाल प्रथमेव 'दमं' (धार्मं) यद् (दमं) गृह्णाति नैव मुञ्चति दमो देहमुल्लासयति यथा तथैव भाग्यवतामपि कृते कार्यं करोति, स्वयं प्रभीत्या (दम) सन्नीभूत एवं। स्वभावानुरक्त उत्पादयति।

किमिदं 'दम' नाम। कश्चिद् किमपि निरूपयति समृद्धि। न विषये 'दम' नास्ति किन्तु निरपि तु विपरीतनि- रूपयन् किञ्चिद् वस्तु। सकलमात्मनि एतत्। सम्यक् शक्ति विधत्ते, स्थिरं। 'दम' भावेन यद् देहेन दम (किंनाम कार्यसम्पादनसमर्थं) उपलभ्यते। अतएव च प्रसिद्धेन वस्तुना मनुष्य मुकुंदम (प्रधानता) प्रतिप- द्यते। कालिकत्वे च लोकानां 'दम' (कथनानां) मूलं

सुविदितोऽयं दमं प्रभवति येनात्मा जगत्सत्सार सम्पाद्यते, सर्वत्र प्रकाशितं लिपिबद्धं कविरचनादिषु इत्यादि दृश्यते सुपरिचित रही- रहस्यं। परन्तु नाद्य यद दमं पारिवर्तनयोग्यं सर्वं भवेत् नाद रूपेण प्रकटी- भूय 'दमनं' शब्द प्रयो- जनीयम्। इदं नाद तदेव यस्य प्रभव प्रकाश शुभ्रतीभूय लोका प्र- तिक्रियामपि अमोघा-

वृद्ध-गोष्ठी

. . . .

स्मार्तो द्विसप्ततिवत्सरपर्यन्तम्। न 'दम' श्वासं गृहीत्वा कथयति। अस्मिन्नेव दमे इत्यादि 'दम' विषये यावान् धूम्रपान ज्वाला-काय [illegible] दमे भवति। एकस्मिन्नपि दमे धूम्रपानस्य ज्वालायाः [illegible] इत्यादि दम विषये यावान् परं सरलधूम्र-पानयन्त्रनलिकां (हुक्का) न शक्नोति दम दम [illegible] कर्तुम्। परन्तु यस्य धूम्रपानस्य ज्वालायाः धूमान (शीघ्र) समापने तस्य धूम्रपानयन्त्रनलिका या [illegible] कश्चिद् [illegible], [illegible] विद्यते। परन्तु [illegible] स्यात् [illegible] माता-

तदनेनैव 'दम' (श्वास [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सुकुमाराचरणा-नि [illegible] [illegible] भ्रान्तीकृता।

[illegible] विद्या [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] धूम्रपानस्य [illegible]।

प्रथमं तावद् दैवदुर्विपाक-
वशाद् हतबुद्धिरयं कुल्यक-
स्थान एव शय्या-स्थाने
तथापि सकलदुःखदायि-
नि भारतवर्षे, पुनश्च
हिन्दुपदवाच्यार्यस्य कस्यां-
चिन्महाशयस्य गृहे।
तथापि वैचित्र्यमिदं यत्
कस्यचिदप्ययस्य हा-
जनकत्वं।

एवं युगपदेव
सर्वा विपत्तयोऽस्य मन-
मलिनं गृहीत्वा हतभाग्य-
कं निपतन्। अपि तु
निरीक्षते। किन्तु 'जगती-
तले न कापि विपद्
वा तस्योपरि स्वपरा-
क्रमकेलिं न विदधाति।

तस्य भाग्यहतकस्य
पार्श्वे किञ्चिदपि न
विद्यते चिन्तापदम्।
तस्य पार्श्वे
वृन्दनामभावपरिचय
निवृत्तमेकास्मात् स्व-
विचित्र-चमत्कार-प्रदर्श-
[illegible]
संभावितेऽपि तु पार्श्वे
मम नैरिवणा। यथा
पीडापि तु वरन्याणां,
भोजनस्य स्वजीविका-
निर्वाहयितुं, निवास-
स्थानस्य सुचिरं
समुद्धरणमपुजितुम्
औषधीनां [illegible]
नाशस्य [illegible] रोगान्
अपहर्तुम्, पत्न-

देव-गोष्ठी

* *

नेत्वनस्य स्वचारित्र्य प्रत्येक वस्तु निरर्थमेव
निमग्नि वुधिस्त्र विना- तस्य प्रणानयत्नकमभि
लपितुम रमणीयस्य यत्यानितरा नमीकृर्त
मनोरञ्जनस्य वस्तुन प्रयतते। इश्यता
मन प्रस्तादपितु मित्यादी, लांवद् भावस्यापि
ना सुतरामभावैव माहात्म्येनस्य समीप
मयन पपमधिरोहन्ति । तत्र निरर्त-
सहृदया का पाठकानामञ्च व्यनामृगतापा उदासी-
मिति। तात्पर्यमिदमत्र नतापा, सकन्मैनतात
तस्य हतभागिन एते दायिना रोगाणाम
सम्बन्धे भावभावस्या - तथापि मोहकारित्व
करणं ननु प्रचलन हरिवर्णदेशवासिनां
मित्येव प्रतीयते जनै। प्रियतमाया मदिरायाः
यदि सावधान कुप्रसितानां युवकानां
मनो नियोज्य वय तस्य रहना क्षीणंगात्राणां
समीपे आगत्य किमपि शिरता पीवा रक्ते,
वस्तु प्रेमामहे तदपि निरतिशय दुःखदायिनां

ईर्ष्याग्निना सारमेयाना-
मिव सवर्णानां स्वबा-
न्धवानां निष्करुणात्मा-
चारस्य, इतस्ततः
परिभ्रमतां सुमनोऽलङ्कृता-
नामुपरि मलिनकामुकना-
वनचर रक्तपानं विदधतां
वारुणीसेवनविकृताङ्गा-
शीलनाशकानां नगर-
रक्षापुरुषाणां (पुलिसों के)
मालकस्य, संसारमूर्तिम-
त्या वीतरागस्य, क्वचित् कले-
वरस्य चिन्तायास्तथा
च शिथिलाति कृशतनोः,
केशेषु गृहीत्वा स्थितज
मलोरिव निरति-
शयोपचितस्य ऋणभारस्य
पृथाले, परममानसिक बृको।

किमिदमापतितम्? कि-
मरोग्यस्य कर्तव्यतानभिज्ञो
दिङ्मूढ, क्व यामि
प्रसादं कुरु इत्याद्
स्मरणांस्य, स्वकीय
सन्तानस्य विगलित-
तरुणा दुःखकर इव
विशोक रोदनस्ये-
च मातो पश्यता।
एवास्माक सम्मुखे
पलायन्तीव। यथा-
पि कुत्रचित् रविपान
विपरीतेन नैव-
भावात्मक भाववस्तु
समवलोक्यते।

अत्रैव माया
मालत्यैव पश्ये
हास्यं सुपीरय

वृद्ध-गोष्ठी

. . . .

लिख्यते खलु यथा यावत्- समयापि निरन्तरमन-
सञ्चरन्ति यन्त्रे (मशी) पुण [illegible] क्रमेण तेला
[illegible]। [illegible] निर्मित- [illegible] आंग्ल
भाषि [illegible] दुष्कर [illegible]
याव [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] कुर्वन्ता परमद्भुतान्
[illegible] [illegible]। [illegible] पर
[illegible] [illegible] 'हरिजन'
[illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
भारत [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
विधीयन्ते। [illegible] 'हरिजन' [illegible]
[illegible] परम [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] परम [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] पर [illegible]

स एवाद्भुतनामधारी गात्रं यदि कामवरद
सर्वेषां घृणापात्रं सन् मणिक्यरत्न यदि मधु
रत्नं भिक्षितं ने। कदाचित् देशे। इत्थैव पक्ष रचित
काको [illegible]दिग्भ्यधर इव मणीना तथापि काको
भवति किन्तु [illegible]कोकिल- राजहंसो भवति किन्तु।
सुधया जलद केनापि हन्ये महती दुर्गति
रस लघुकल स्वारस्य दृष्टि समायते इत्थमाप-
श्रुता नेऽस्ति कुत्रचिद् व्यक्ति रसास्वादस्य स्यात्।
चर्मणा च्छादितेनैव नर यदि कश्चित्
वपुः प्राचीर्ति तथैव रूपं मनसि एकस्या
कामनाया तत् स्वाते कथंचित् स्वानुभूत
तिदधान परिमाणं तथैव गात्र निरूप-
यति सश्रद्धं किन्तु यत्र रूप चार्मणामिश्रित
शुद्ध चौगति वसनान्य- रिक्त स्त्रीपार्श्व रती कुर्यं
जातु 'पारिणयेन तत्र च आदराऽस्मदं
तेऽधिमन् 'इति मनोऽति मुदा' सामान्य परिहस्य
मुदा व्याख्यातं जाने 'कारजी मेन' इति
पर कदाचित् आलस्य पद समालोच्य तद-

देव-गोष्ठी

[illegible]

स्वातन्त्र्यान् नियाज्य सुखी
भवतो ननु। म्लेच्छास्तु
महम्मदीया कुर्वे पर
प्रभावन्ति यथा चेम्बर-
लीनमहोदयः राजनीतौ,
ते च जानन्द विलोक्य
प्रवृत्तन्ति यथा मान्द्रजा
कर्दम वीक्य। अतः रतनाथ
न ते सुरक्षयितुं
शोचन्ति वन्ति। भार्गसामा-
जिकास्तु सन्त सुधार
प्रचारौ च प्रकुर्वाणा
'स्वधर्मे निधनं श्रेय
परधर्मो भयावह' इति
नारस्वेरण समीक्ष्यपक्ष
दृशीरश्चलो।

अधुनापि ना
वलित भारतवासीयाना
दुर्गत्या। यदि ते
कदाचिद् विदेश गन्तु
मिच्छेयुः, तत्रापि
स्वान् धर्मान् तु रक्षन्
प्रतीक्ष प्रभृतयः। किन्तु
कदापि पुरा भारत वा
न कृत वैदेशिका एव
अभिलाषिणो भारतीया
वा। यथा रम्यतमा
कारिण ग्रहणैक न
प्राप्य वहे। इत्थं सर्व-
स्येन जातिर्विना सर्व
इन हि अस्मद् परिजन
हि ५८२५। मिलाम्नेः
रिक मध्ये गाग्नं नव-
स्वतन्त्रेण। सम्यगिदं
यत्- प्रायो गच्छति
यत्र मार्गदर्शनमनेन
यान्त्यापद्॥

उप शब्द-

[illegible]

देव-गोष्ठी

मि. जांगीरखेत - हॅ, विद् यू ! मुस्लिम लीग देशपावता ।

श्री आपटे महोदय - अहो ! हो ! आयुष्मन्, किमधुना कार्यं ऽपि युवती-नामभिलाषो वर्तते । गृहस्थाश्रमि नर पीत्वा पेयं भाग्य ।

घर-गोष्ठी

